

D 2643

borec

5

REVIIJA ZA ZGODOVINO NOB IN OHRANJANJE REVOLUCIONARNIH TRADICIJ

USTANOVITELJ REVIIJE

republiški odbor Zveze združenj borcev narodnoosvobodilne vojne Slovenije

REVIIJO IZDAJA

*Založba Borec**Revija izhaja ob denarni podpori Kulturne skupnosti Slovenije*

IZDAJATELJSKI SVET

Jože Artnak, Franček Bohanec, Vida Deželak, France Filipič, Martin Ivanič, Albert Jakopič, mag. Božidar Jezernik, Vladimir Kavčič (predsednik), Ivan Križnar, mag. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Bogdan Osolnik, Mile Pavlin, dr. Miro Stiplovšek

UREDNIŠKI ODBOR

Franček Bohanec, mag. Božidar Jezernik, mag. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Mile Pavlin, Božo Repe, Milena Štrajnar, Rapa Šuklje

GLAVNA IN ODGOVORNA UREDNICA

Milena Štrajnar

LEKTORICA

Sonja Likar

GRAFIČNA PODOBA REVIIJE

Cveta Stepančič

CENA

*Celoletna naročnina 2.000 dinarjev, za tujino 5.000 dinarjev – posamezna številka 200 dinarjev, dvojna številka 300 dinarjev in posebna 500 dinarjev**Žiro račun 50101-603-45772 (revija Borec) – devizni račun 50100-620-107-257300-3105/4 (revija Borec)**Naklada 2000 izvodov*

NASLOV UREDNIŠTVA IN UPRAVE

*Revija Borec, 61001 Ljubljana, Miklošičeva 28/I – poštni predal 203, telefon 320 477**Sprejemne ure ob ponedeljkih, sredah in petkih od 7. do 12. ure**Oproščeno prometnega davka po pristojnem mnenju**Republiškega komiteja za informiranje št. 33-316/72 z dne 2. decembra 1982*

TISK

Tiskarna Tone Tomšič, Ljubljana, Gregorčičeva 25 a

REVIIJA BOREC JE BILA Z UKAZOM PREDSEDNIKA REPUBLIKE JOSIPA BROZA TITA OB PETINDVAJSETLETNICI IZHAJANJA ODLIKOVANA Z REDOM ZASLUG ZA NAROD S SREBRNIMI ŽARKI

REVIIJA BOREC JE PREJELA ZA POSREDOVANJE IN RAZVIJANJE VREDNOT NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA IN REVOLUCIJE NAGRADO VSTAJE SLOVENSKEGA NARODA ZA LETO 1982, KI JO PODELJUJE REPUBLIŠKI ODBOR ZZB NOV SLOVENIJE

ROMANSIRANA ZGODOVINA – DA ALI NE?

<i>Vladimir Kavčič</i>	Dokumentarna podlaga književnosti (2)	226
------------------------	---------------------------------------	-----

BOREC IN KULTURA

<i>Emil Cesar</i>	Oskar Hudaes in vprašanje dramatizacije romana Kako se je kalilo jeklo v osvobojenem Užicu 1941. leta	231
-------------------	---	-----

PRISPEVEK K ZGODOVINI NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA
IN SOCIALISTIČNE REVOLUCIJE

<i>dr. Milica Kacin-Wohinz</i>	O odnosih Komunistične partije Jugoslavije s ko- munističnimi partijama Italije in Avstrije med voj- nama	253
--------------------------------	---	-----

PRISPEVEK K ZGODOVINI NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA
IN SOCIALISTIČNE REVOLUCIJE

<i>dr. Stanko Peterin</i>	Trije pogledi na temo: general Maister in socialistič- na družba	260
---------------------------	---	-----

POEZIJA

<i>Marin Franičević</i>	Zvezda nad planino	265
	Strel ob svitu	265
	Blaznosti	266
	Kolone	266
	Ranjena žena govori	266
	Naš zaliv	267

NA NAŠ NASLOV

<i>Zoran Polič</i>	Le celovitejša ocena preteklosti nam odkriva njeno pravo podobo	269
--------------------	--	-----

NA NAŠ NASLOV

<i>Vlado Habjan</i>	Razredno in narodno skozi zgodovinski pogled	274
---------------------	--	-----

OCENJUJEMO

<i>dr. Franc Rozman</i>	Eseji o slovenstvu (Zbornik: Slovenska misel)	280
<i>mag. Boris Mlakar</i>	Črni princ proti rdeči nevarnosti (Ricciotti Lazzero: La decima Mas)	281
<i>Nada Gaborovič</i>	Roman o Mariboru pred stoletji (Zlata Vokač-Medic: Marpurgi)	286

NA NAŠ NASLOV

<i>Franc Poje</i>	Pojasnilo k Bordonovemu Vražjemu dolu	288
-------------------	---------------------------------------	-----

IZ VSEBINE NASLEDNJE ŠTEVILKE

ZAPIS POGOVORA REVILJA BOREC V DRUŽBI IN PROSTORU,
19. DECEMBER 1985

VLADIMIR KAVČIČ

Dokumentarna podlaga književnosti

Pred kratkim sem moral na hitro odgovoriti na novinarsko vprašanje, kakšna je moja izkušnja o razmerju med dokumentarnimi viri in umetniško pripovedjo o pretekli zgodovini. Z zgodovino je bil mišljen čas druge svetovne vojne in narodnoosvobodilnega boja, kar je predmet razprav tudi v tej reviji. Ta čas nam je mnogim še blizu, poznamo ga iz osebne izkušnje, razmerje med zgodovino in književno pripovedjo pa je bilo v povojnem času že nekajkrat predmet živahnih in celo žolčnih razprav.

Zgoraj omenjeno vprašanje me je prisililo k hitremu premisleku, zato sem iz zavesti odrinil vse tisto, kar je v njej ostalo od preteklih razmišljanj o tem predmetu. Vprašal sem se, koliko je v tistih štiri do pet tisoč straneh, kolikor sem jih napisal o vojnem času, dokumentarnega, ali še bolj strogo vzeto, zgodovinskega gradiva. Ali gledano od druge strani, kakšen vpogled v zgodovinsko dogajanje bi dobil bralec o tem času, če zgodovinskega dogajanja ne bi poznal že od prej, iz drugih virov. Odgovor je nikalen. Nepoučen bralec iz mojih knjig ne bo dobil skoraj nobene informacije o tistem, kar navadno imenujemo zgodovinski dogodki.

Ta sklep je presenetljiv, ker se prištevam med tiste, ki so o drugi svetovni vojni in narodnoosvobodilnem boju pri nas kot tudi drugod po svetu nadpovprečno obveščeni. S temi vprašanji sem se poklicno ubadal skoraj dvajset let. Sodeloval sem pri izdaji več kot 600 knjig s to problematiko, skozi moje roke je praktično šel ves knjižni program založbe Borec v petnajstih letih. In to v času, ko so knjige o drugi svetovni vojni še izhajale v velikem številu povsod po svetu, ko so udeleženci te vojne in odporniških gibanj leto za letom objavljali svoja pomembna pričevanja. Bilo je to v letih, ko je v Evropi izhajalo na stotine knjig o tej problematiki in ko je bila knjižna bera s to temo tudi v Jugoslaviji še obilna. Na frankfurtskem knjižnem sejmu je bilo mogoče videti na enem mestu zbrano vso evropsko publicistiko z vojno temo, na beograjskem knjižnem sejmu je bilo mogoče zanesljivo registrirati vse, kar je na to temo izšlo v Jugoslaviji, na knjižnih sejmih v Varšavi ali Moskvi pa je bilo mogoče zanesljivo slediti tudi knjigam, ki so jih o tem tiskali v vzhodnoevropskih državah. Kogar je to zanimalo, si je mogel naročiti knjige z vsega sveta, če ne drugače vsaj za branje. Tako možnost

(2)

sem kot sodelavec specializirane založbe tudi temeljito izkoristil. Bral sem brez prestanka, bral sem kot obseden, odkrival sem vedno nove skrivnosti tistega časa, problematika se je širila časovno in prostorsko, tudi vsebinsko. Vojna je bila pravzaprav le del politike, del socialnih razmerij, ki so se oblikovala dlje časa. V teh razmerjih so vedno nove komponente razširjale in dopolnjevale podobo nekega sveta, sveta, ki je tvoj, katerega del si, pa vendar sveta, ki ti je tuj, vedno manj razumljiv, v celoti nedoumljiv. Gospodarske, ideološke, filozofske in celo psihološke komponente vsaka po svoje pripomorejo k njegovemu razumevanju, toda do konca spoznati ga ne omogočijo. To zadnje je seveda treba razumeti pogojno. Vse kar preberemo, je razumljivo, posamezne dogodke nam prikaže v razumljivi luči, toda pojavljajo se vedno nove knjige in pred našimi očmi se odpirajo vedno nove razsežnosti preteklosti.

Tudi z našo domačo »zgodovino« ni dosti drugače. Seveda so bila temeljna razmerja jasna, vsak pomembnejši dogodek in celo vsaka pomembnejša oseba v njem ima svoje trdno postavljene mejnike ali jih je vsaj imela. Res se je dogajalo, da so posamezni udeleženci ohranili v spominu različne podobe istih dogodkov, pogosto se tudi o datumih niso mogli sporazumeti. V izjemnih primerih so nas posamezniki na papirju vodili celo skozi povsem izmišljene bitke, nekateri so ponujali povsem samosvoje ideje presoje, objavljenih je bilo na stotine spominskih pričevanj v knjigah, na tisoče v drobnih zapisih po časopisih in revijah, instituti in muzeji so prav tako zbrali obsežno dokumentarno in spominsko gradivo. In na podlagi vsega tega gradiva so nastajale nove, predvsem dokumentarne knjige, zlasti kronike.

Ne samo, da mi je bilo vse to gradivo dostopno in dosegljivo, pri nas ni knjige s to problematiko, ki je ne bi bil vsaj pregledal, in kljub temu, da sem imel edinstveno priložnost o neštetih poglavjih te zgodovine pogovarjati se z neposrednimi udeleženci dogodkov, menim, da v mojih književnih izdelkih o vojni in osvobodilnem boju dokumentarno gradivo skoraj ni prisotno. Ne opisujem skoraj nobenega »zgodovinskega« dogodka, niti tistih ne, ki bi po svojem obsegu in pomenu sodili vsaj v krajevno kroniko. Niti ene »zgodovinske« osebe nisem opisal. Kdor jih je v mojih delih ven-

darle odkrival, jih je odkrival na lastno pest, zaradi svojih lastnih potreb in z lastnim kreativnim deležem, moral jih je soustvarjati.

Vendar je vsem tem trditvam mogoče postaviti nasproti tudi zrcalno sliko. Pisatelj si ne more ničesar »izmisлити«, ustvariti iz nič, izsesati iz prsta. Vse se je že nekje zgodilo ali se še bo. Če se ni, bi se lahko bilo. Če ne v celoti, vsaj po sestavinah. Če ne v istem zaporedju, se je zgodilo vsaj po sestavnih delih.

Pravzaprav bi rad povedal, da je vse to dogajanje, ki ga je mogoče izpričati in dokumentirati, vpeti v datume in okvire znanih in opredeljenih dogodkov, da je vse to za književnost le drugotnega pomena. Res je, da smo se v polpreteklih časih pogosto sporekali prav zaradi takih dokumentarnih podrobnosti. Prenekateri udeleženec teh razprav je bil prepričan, da bo izpolnil svojo zgodovinsko nalogo, ko bo dosegel, da bodo zapisani pravi datumi in celo ure, pravi udeleženci in prave podrobnosti kakega dogodka.

Umetniška pripoved se na take podrobnosti ni ozirala, sploh jim ni zavezana. In prav kmalu vse take podrobnosti ne bodo za nikogar več sporne in relevantne. Datumu so že postali nepomembni in tudi prenekateri letnice so že izgubile svoj pomen, druge ga naglo izgubljajo. Književnost se ni nikoli kaj prida ubadala z zunanjo naravo dogodkov. Lahko se tudi je in znani so nam prav imenitni opisi vojnih dogodkov, opisani s smislom za akcijo, dinamiko, podrobnosti psihičnih in fizičnih reakcij so za bralca lahko celo zelo privlačne, pa vendar vse te akcijske prvine ne morejo kakemu delu zagotoviti prave in trajne vrednosti. Vse te akcijske prvine se slej ko prej začno ponavljati, število možnih pozicij je omejeno, kot pri rodnosti telovadbi. Pravi domet je nekje globlje. Zadeva človekovega duha, notranje povezave med posamezniki, odnos posameznika do univerzuma, smisel njegovega obstoja, bivanja, njegov moralni status, njegovo transcendenco. Kakor je konkretni človek lahko nebogljjen in celo beden stvor, poniglav v svojih prizadevanjih za prostor pod soncem, za preživetje, in celo če za to uporablja najbolj pritlikave metode, in najbolj bedna sredstva, je vendarle tudi del neke celote, ki se imenuje človeštvo, del celote, ki išče smisel sebe in vesolja, sredi katerega prebiva.

V književnosti po mojem torej gre za zgodovino tega duha in znotraj te zgodovine za bistvene in temeljne odnose med posamezniki, ki pa vendarle izražajo celoto in so v nekem odnosu z vsem človeškim, torej za moralo.

Ker imamo ves čas v mislih književnost, ki je del umetnosti, ni mogoče spregledati, da so pomembne tudi estetske razsežnosti pripovedi, da so pomembna izrazna sredstva, način njihove uporabe, učinki, ki jih povzročijo.

Te učinke pa spet ni mogoče opazovati in preučevati ločeno od tistega, ki jih uporablja, ne ločeno od tistega, ki jih porablja, konzumira. Toda . . . V prizadevanju, da bi sledili bistvenim sestavinam umetniške pripovedi o zgodovinskih dogodkih, smo se nenadoma znašli v svetu abstraktnih posplošitev. Na ravni mišljenja je književnost res mogoče obravnavati na tak način. Vendar je to mišljenje o književnosti, književnost sama pa je vezana na svoja specifična izrazna sredstva, to pa so predvsem podobe, izražene z besedami, notranje povezane v globlji pomen, ki se aktivira v stiku z bralcem in se realizira v njegovi notranjosti, v spoju čutnega in razumskega, na specifičen način, za katerega pravimo, da je estetski, sestavljen iz mnogih komponent, a z nekim preostankom, zaradi katerega je to, kar je.

Morda po vsem tem običajnemu bralcu sploh ne bo jasno, kakšna naj bi bila književnost po mojih merilih, kaj sodi vanjo in kaj ne. Če je bral katero od mojih knjig, ki se nanašajo na vojno, se mu bo morebiti zdelo, da jih ni prav razumel, da jih je morda narobe bral. Pri branju je morebiti imel vtis, da so opisani dogodki, ki so se bili dogodili nekeje v njegovi okolici. Nekateri bralci so bili prepričani, da so med opisanimi prepoznali osebe, ki so v resnici živele in delovale, a taki vtisi so praviloma bili le sad površnega razumevanja stvari in tudi sad površnega branja, v samem bistvu pa tudi sad površnega samozadovoljstva, prepričanja, da o preteklih dogodkih in njegovih akterjih vedo bistveno in celo najvažnejše.

Kot piscu mi v resnici ni nikoli šlo za to, da bi se posvečal zunanji plati dogajanja, čeprav sem že zgodaj spoznal, da v književnosti nekaj pomenijo pravzaprav samo zgodbe. Za pisatelja ni tako važna resnica, važnejša od resnice je zanj dobra zgodba, sem si zapomnil že v mladih letih. Resni-

ca . . . Kaj je pravzaprav resnica? Skladnost dejstev s predstavo? Dejstva, ki večino ljudi zanimajo, so pravzaprav samo zunanja podoba stvari. Po tej logiki sta pomembna kraj in datum dogodka. Udeleženci dogodka morajo biti identificirani z imenom in priimkom, včasih se tem podatkom dodaja še del njihovega življenjepisa, opisujejo se okoliščine in celo pobude za določeno delovanje. Običajno gre pri tem za pobude na zunanji, socialni ravni. Raziskovanje notranjih, psihičnih procesov je nekaj povsem drugega.

Eksistencialne sestavine osebnosti in njihova vloga v konkretnih dogodkih so se mi vedno zdele najbolj vredne zanimanja. Morda zato, ker sem vojno doživel kot otrok, premalo informiran o temeljnih socialnih razmerjih, o razredih in političnih odnosih, s premajhnim poznavanjem zgodovine in celo z nezadostnim poznavanjem medsebojnih razmerij ljudi v neposredni okolici, razmerij, ki so se oblikovala postopoma in dolgotrajno, v več rodovih, s pomanjkljivim poznavanjem krajevnih mentalitet in brez zavesti o vedenjskih arhetipih, ki se praviloma uveljavljajo v odnosih med ljudmi na določenem področju.

Za otroka je vojna splet nepričakovanih in slabo razumljivih dogodkov. Prevladujoč vtis je groza, izvirajoča iz nasilja, za katero se zdi, da je samo sebi cilj. Kakor povodenj, kakor blisk in strela . . . Nekaj absolutno močnejšega od človeka in zoper človeka. Ne samo zoper tistega, ki je žrtev, celo zoper tistega, ki je nosilec groze in nasilja. Le postopoma in po mnogih dogodkih se otrok zave, da so v ozadju vendarle neka temeljna razmerja, zaradi katerih se ljudje dele na naše in njihove, ki se med seboj neznansko sovražijo in neusmiljeno iztlačijo.

Že otroku se zastavi temeljno vprašanje, ki je smiselno tudi pozneje, pravzaprav vedno. Kako je mogoče, da so se razmerja med ljudmi zaostri do te meje, zakaj medsebojne račune poravnavajo s takšno krutostjo? Zakaj mora pri tem teči kri, zakaj se sploh morajo medsebojno pobijati?

Otrok v svojem nerazvitem, temeljnem pogledu na svet in na življenje najbrž potrebuje hipotezo, ki jo dandanašnji uveljavlja že tudi znanost, da človek v svoji temeljni naravnosti ni agresivno bitje, da ubijanje ni temeljna usmeritev njegove biološke narave in da v tem pogledu ne more biti slabši od drugih živih bitij, ki ubijajo le zato, da se

branijo, ali zato, da si pridobijo hrano. Človekova temeljna naravnost je torej le usmerjena v ohranjanje življenja... V konkretnih zgodovinskih okoliščinah in celo gledano z oči otroka pa to ni tako. Človek je krut in divjaški, brez pravega, brez zadostnega razloga. Reakcija na tako ravnanje je globok, elementaren strah, zgroženost in osuplost, posledice pa obup, brezizhodnost, trajna pobitost, celo želja po smrti kot način rešitve nerešljive situacije, skrajna nezaupljivost do vseh in do vsakogar in v nadaljevanju, če so za to pogoji, tudi lastna krutost, odnos do drugih po meri občega in že storjenega, ki pa se v bistvu vendarle upira tvoji lastni notranjosti. Krutost, ki jo dolguješ drugim, celo stopnjevana grozovitost... Zdi se, da se je človek ujel v nerešljiva nasprotja, iz katerih se ne bo mogel iztrgati do konca svojih dni.

Najbrž so tudi pisatelji podvrženi temeljni veri, ki jo pripisujemo otroku, saj tudi pisatelji v bistvu ne verjamejo, da je človek rojen za smrt in da bi smrt bila glavno gibalno njegovega življenja. Le v posameznih primerih, pri posameznem človeku, v določenih okoliščinah lahko prevlada ta gon smrti in k smrti, a še tedaj je v svojih najglobljih temeljih povezan s težnjo po življenju, k afirmaciji življenja. Pisanje je torej raziskovanje te človekove nesreče, te njegove poti k smrti, raziskovanje vseh tistih vzgibov in okoliščin, ki ga potisnejo na pot trpljenja, negacije življenja, človeka in vsega človeškega. Pisanje je torej upor zoper vse tisto, kar ogroža človekovo nagnjenost k življenju, afirmacija človekove vere v pomen in smisel življenja, protest zoper nesmisel, ki se kaže v vojni...

Zato se prav lahko zgodi, da se pisatelj tu in tam znajde v položaju, ko njegova beseda ni v skladu s potrebo trenutka, ko ni v skladu z ideološko maksimo. Prav lahko ga zalotimo v stanju, ko se zdi, da je njegov pogled na svet mrzovoljen, človeku nenaklonjen. Toda to so lahko le postaje na njegovi miselni poti, zastoji, ki so nastali zaradi obupa, zaradi občutka ogroženosti.

Ker pa se književnost kaže le v obliki zgodb, je prav mogoče, da zaradi pisateljeve nesposobnosti ali nespretnosti nastane vtis samolastne interpretacije dogodkov, ki so po uveljavljenem mnenju drugačni in z drugačno moralno oznako v njej nastopajočih oseb.

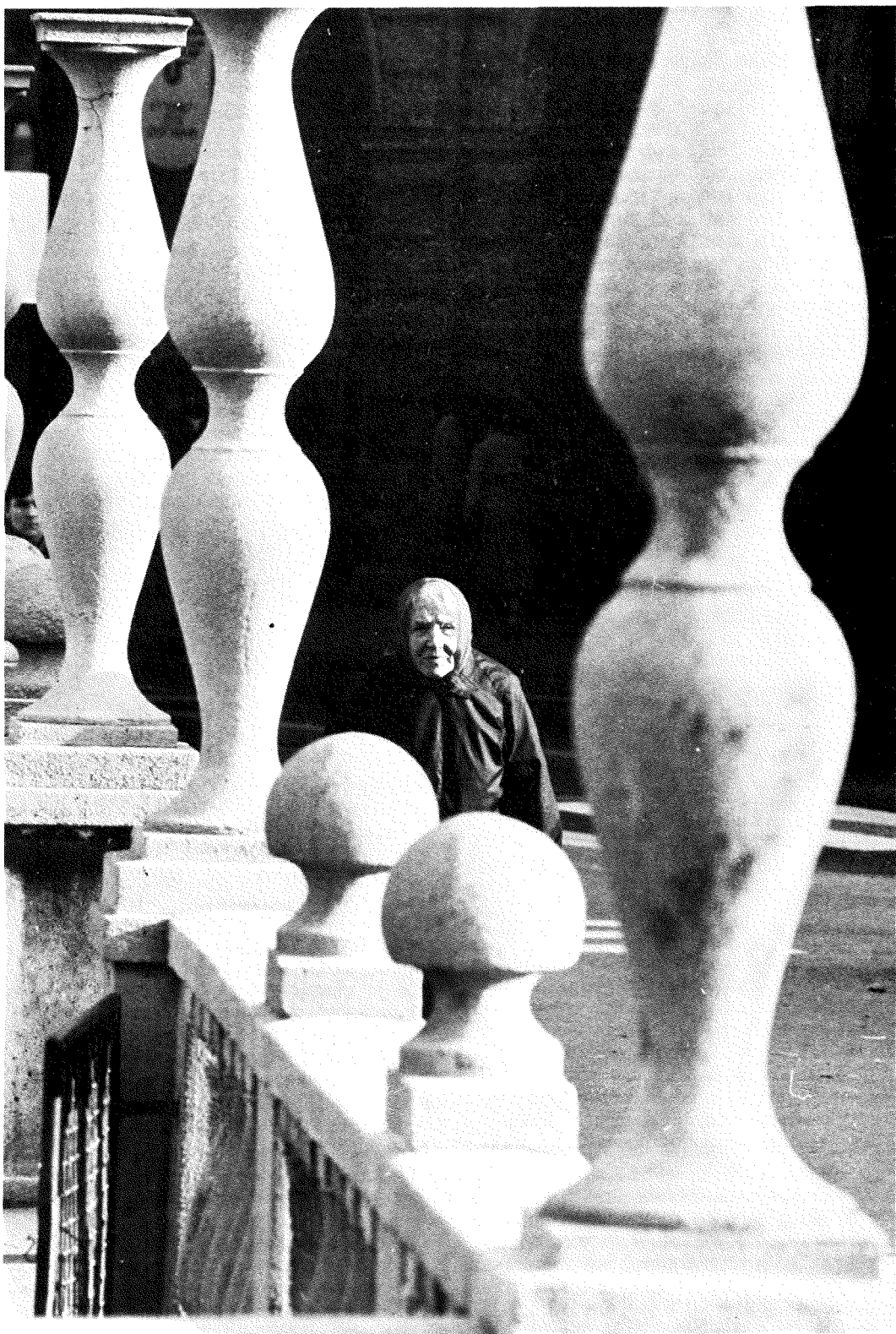
Vendar, upam, da je po vsem tem vsaj približno jasno, da temeljni problemi književnosti niso v nobeni neposredni zvezi z dokumenti, ki govore o določenih zgodovinskih dogodkih. Dokumenti prinašajo le površinska dejstva in le malo, skoraj nič ne povedo o intimnem, notranjem doživljanju oseb, ki so v teh dogodkih nastopale.

O tem praviloma tudi pisatelj ne ve nič. On teh oseb ni nikoli srečal, morda je o njih slišal, morda bral. In celo, če je bil z njimi v neposrednem stiku ali je bil sam eden od udeležencev tistih dogodkov, ne more zanesljivo vedeti, kaj se je v udeležencih dogajalo. Niti o svoji lastni izkušnji ne ve vsega in ima v različnih obdobjih svojega življenja različen odnos do svojih preteklih dejanj. Ponos, samozavest in samozadovoljstvo se lahko spremenijo v obžalovanje, v pobitost, v zanikanje nekdanjega stališča.

V vseh teh procesih, ki so za umetniško oblikovanje človeka in dogodkov nadvse pomembni, je pisatelj v veliki meri prepuščen samemu sebi, svojemu znanju, svoji pronicljivosti, svojemu talentu. Iz elementov znanega ustvarja nov svet, nove ljudi, nov smisel, novo interpretacijo človeka, njegovega zunanjega in notranjega razvoja. Pri tem morda hodi povsem samosvoja pota, na katerih mu nihče ni pripravljen slediti, in nazadnje se lahko celo izkaže, da je iskal in gradil v povsem napačni smeri. Lahko pa je, nasprotno, prepričljiv in omogoča globlji, drugačen vpogled v človeka, tako zanimiv in tako utemeljen, da ga sprejmejo tudi drugi.

Književnost, ki nima teh ambicij in se kot pijanec plota drži dokumentarno izpričanih dogodkov, pač nima ambicij po oblikovanju novega sveta, po prodoru v neznano, v novo, pač ni kreativna, manjkajo ji bistveni elementi za tekmo, za primerjanje z najvišjimi človekovimi dosežki na tem področju. Književnost mora torej »presecati«¹ resnico, presegati znano zgodovinsko resnico, da bi se lahko dokopala do globlje, popolnejše resnice o človeku svojega časa, o človeku nasploh.

Razumljivo, da ji na to področje, na področje globlje, popolnejše resnice o času in človeku nasploh, lahko sledijo le tisti, ki so za to usposobljeni, tisti, ki imajo posluh za estetsko in miselno nadgradnjo gradiva, ki se kaže kot zgodovinsko, kot dokumentarno.

EMIL CESAR

Oskar Hudales in vprašanje dramatizacije romana Kako se je kalilo jeklo v osvobojenem Užicu 1941. leta

Stojadin Kostić je v knjigi Užička republika (2. knjiga, Beograd 1978, str. 319–332) objavil prispevek Kultura i umetnička aktivnost u partizanskom Užicu 1941. Sklepi v tej razpravi, ki so pomembni tudi za nas Slovence, so me presenetili in čeprav ni bil moj namen polemizirati s profesorjem Stojadinom Kostićem, je moje razmišljanje pobudilo pričujoče pisanje. Nastalo je v želji, da z naše strani prvič pretehtamo in zberemo vse znane, za literarno zgodovino pomembne podatke o dramatizaciji romana Kako se je kalilo jeklo, sovjetskega pisatelja Nikolaja Ostrovskega, saj je delo dramatiziral slovenski pisatelj Oskar Hudales, s tem pa se nam nudi priložnost, da jasneje spregovorimo o navidez sicer skromnem, vendar izredno pomembnem literarnem dogodku v prvem letu narodnoosvobodilnega boja v Jugoslaviji. Kateri okupirani evropski narod je takrat imel tako vsestransko organiziran odpor proti takrat najsoodnejši oboroženi nemški vojski kot prav naši narodi! Kje v okupiranih deželah je bilo v tem času ozemlje z osvobojenimi mesti, v katerih so vozili vlaki, delale tovarne? Kje v Evropi so še imeli na osvobojenem ozemlju svojo oblast in tudi razvejeno kulturno življenje? Izrecno pa želim utrditi tudi to, kar pisatelju Oskarju Hudalesu, kljub vztrajnemu dokazovanju, da je delo dramatiziral, ni uspelo. Raziskovalcev srbske književnosti v narodnoosvobodilnem obdobju, kot kaže, njegovo dokazovanje ni prepričalo. Zato odgovorimo izčrpnije na vprašanja v zvezi z nastankom dramatizacije omenjenega dela in kdo je bil dramatizator. Na to je potrebno odgovoriti, ker doslej teh podatkov tudi v slovenski literarni zgodovini še nismo podrobneje obravnavali in ne poznali. Hudales je o tem delu govoril vsaj štirikrat: v pogovoru, ki ga je 1. julija 1965 zapisal zgodovinar Mirko Fajdiga, tedaj kustos v Muzeju narodne osvoboditve v Mariboru; verjetno v istem času je nastala obširna Hudalesova izjava za knjigo Frana Roša, ki je izšla l. 1967 z naslovom: Slovenski izgnanci v Srbiji 1941–1945 (Slovenci na prvem osvobojenem ozemlju v Srbiji, str. 244). Nato je izšel 4. novembra 1967 v Večeru Hudalesov spominski zapis Oktober v užiški republiki. Zora Hudales-Trauner, pisateljeva hči pa se spominja, da je prispevek, »v katerem

je opisoval dramatizacijo in izvedbo dela. Kako se je kalilo jeklo, pripravil tudi za mariborsko radijsko postajo.¹

Od omenjenih sestavkov je upošteval Stojadin Kostić v svoji razpravi le dva: Hudalesov prispevek objavljen v *V e č e r u* in izjavo, ki jo je zapisal Mirko Fajdiga, medtem ko mu je Hudalesov prispevek v Roševi knjigi neznan. A tudi ta vira ni izkoristil v celoti. Kljub temu, da se je poslužil le dveh izjav, tudi po njima vprašanje o avtorstvu ne bi smelo biti več sporno. Zato je toliko bolj čudno, da omenja v zvezi s tem tudi nekatere druge vire – ocenjujem jih po njihovi vrednosti kot drugotne, saj temeljijo na domnevah in vprašanja o avtorstvu ne pojasnjujejo, temveč ga še bolj zapletajo. Hkrati je omenjeni Hudalesovi izjavi Kostić uporabil le toliko, kolikor je sodil, da sta zanj pomembni, in ju ni upošteval kot primarna vira, kar v resnici sta.

Preden se lotimo vprašanja, kdo je avtor dramatizacije, moramo zaradi celovitosti podobe spregovoriti o kulturnem delovanju 1941. leta v osvobojenem Užicu. Informacija je za nas toliko bolj pomembna, ker govori med drugim tudi o tem, kakšno vlogo je imela kultura v narodnosvobodilnem boju jugoslovanskih narodov. Kultura je bila ena izmed pglavitnih oblik bojevanja v procesu revolucionarne ideološke preobrazbe našega ljudstva. Zato je vplivala na intenzivnost oboroženega boja od vstaje do izgona okupatorjev in do popolne osvoboditve države maja 1945 in še dalje.

Čeprav je vladalo v osvobojenih predelih Srbije poleti 1941 pravo vojno vzdušje ter je bilo vse življenje podrejeno boju za svobodo, so v šestdesetih dneh, toliko časa so bili kraji svobodni, razvili bogato kulturno in politično dejavnost na vsem osvobojenem ozemlju. Kot pričajo takratni prispevki v *B o r b i*, se je kulturno življenje v glavnem odvijalo v Užicu. Organizacija letga pa je bila kaj svojska. Vodila ga je Umetniška četa, ustanovljena 28. ali 29. septembra 1941 – podatki o njeni ustanovitvi so različni – in je bila vključena v Užiški odred. Komandir čete je bil Vojislav Veljić, politični komisar pa najprej Mile Čirić, za njim pa Aco Todorović. Četa je bila nastanjena v Sokolskem domu in je poleg kulturniškega poslanstva opravljala tudi vojaške naloge. V dopoldanskem času so njeni borci imeli vojaške vaje, zvečer patrolirali in stražarili v mestu, pogosto pa so nadome-

ščali borce Delavskega bataljona, kadar so bili ti zaposleni drugod. Zato tudi ne prese- neča ukaz, da bi morala Umetniška četa, skupaj z Delavskim bataljonom, v poznej- ših bojih zadržati Nemce na Kadinjači; po- zneje je bilo povelje spremenjeno in bi mo- rala zaradi evakuacije, skupaj z zajetimi nemškimi ujetniki, prepeljati vse uskladi- ščeno blago iz vojašnice na železniško po- stajo. Ko so Nemci ponovno zavzeli Užice, se je četa umaknila na Zlatibor. Tam so jo razformirali, borce pa so porazdelili po dru- gih enotah.

Četa je štela od osemdeset do devetdeset borcev, večidel užiških meščanov, vendar so bili med njimi tudi begunci, predvsem izobraženci, tudi iz Slovenije. Za njeno de- lovanje je skrbela agitacijsko-propagandna komisija pri centralnem komiteju Komu- nistične partije Jugoslavije. V sestavi čete sta bili: g o d b a nekdanjega užiškega vo- jaškega garnizona; d r a m s k a s e k c i j a, imenovana tudi gledališče. Seznam igralcev ni ohranjen, vendar ga je skušal Stojadin Kostić rekonstruirati po zasedbi vlog v uprizorjenih delih. Vodil jo je Dobro Simić, pomagal pa mu je Mihailo Delibašić. Razen v Užicu, so uprizarjali dramska dela še v Požegi, Čačku, Kosjeriću in drugih kra- jih v osvobojeni Srbiji. Igrali so za civilno prebivalstvo, vojsko in ranjence. V dveh mesecih, toliko je sekcija delovala, so upri- zorili naslednja dela: M a t e r Karla Čapka, ki so jo pred vojno vsaj delno že naštudirali, Knez Ivo od Semberije Branisla- va Nušića, dramatizirane odlomke romana Nikolaja Ostrovskega K a k o s e j e k a - l i l o j e k l o in Početak bune na d a h i j e 1941. godine, to je aktuali- zirana različica dramatizirane narodne pes- mi Početak bune na d a h i j e. Za- radi umika iz Užica niso mogli več uprizo- riti Goethejevega E g m o n t a v režiji Mi- haila Delibašića. Dramska dejavnost je bila izredno živahna, dela aktualna in času pri- merna. Premiera novega dramskega bese- dila je bila v povprečju vsakih dvanajst dni. Prvo so uprizorili 12. oktobra, torej že tri- najst ali štirinajst dni po ustanovitvi Umet- niške čete, in sicer Nušićevega K n e z a I v a o d S e m b e r i j e v režiji Dobra Si- mića. Podatek je pomemben kljub temu, da so to delo pripravljali gledališki amaterji v Užicu že pred vojno. V vlogi kneza je nasto- pil Dobro Simić, njegovo mater pa je igrala delavka Cveta Dabić. Leta 1943 so jo ustre-

lili na Banjici. V izredno aktualiziranem delu Početak bune na dahije 1941. godine pa so nastopili v glavnih vlogah Milutin Čolić kot Zmija Ljotić, Brane Jeremić kot Kosta Pečanac, Dragan Stanić kot Nedić Alija in Filip Marjanović kot Dankelmann. Z dramatizacijo romanov in aktualnih del so želeli vsaj delno zapolniti vrzel, ki je nastala v dramatikii po okupaciji.

V Umetniški četi je delovala tudi tehnična sekcija, ki je skrbela za dekoracijo, kostume in scenarijo. Vodil jo je arhitekt Nikola Rajić, ki je bil obenem tudi gledališki scenograf. Člana sekcije sta bila tudi slikarja dekoraterja Čedo Jevtović in Djordje Marinković, dekoracijo pa so občasno izdelovali tudi člani partizanskega ateljeja.

V Užicu pred vojno ni bilo stalnega gledališča, torej pripada partizanskemu gledališču pomembno mesto. Posamezne predstave si je ogledalo tudi do 1500 ljudi.

Bogato je bilo tudi glasbeno življenje. V mestu so takrat delovali kar trije zbori: 70–80-članski mešani zbor, moški zbor in recitacijski zbor. Imeli so še štiri orkestre: velikega simfoničnega, pihalnega, zabavnega in narodnega. Tudi njihovi člani so bili v sestavu Umetniške čete. Veliki simfonični orkester je imel blizu trideset članov. Vodil ga je Slovenec, profesor Anton Breznik, solist pa je bil član mariborske opere, izgnanec Friderik Emanuel. Orkestri so se odlikovali po visoki umetniški ravni.

Dne 26. oktobra so v mestu priredili festival jugoslovanskih narodnih pesmi in plesov, da bi številnim izgnancem iz Bosne in Hercegovine, Hrvatske in Slovenije ublažili »nostalgijo po domovini in jim naredili novo sredino prijetnejšo«.²

Recitacijsko sekcijo je vodil Milutin Čolić. Njen spored je obsegal revolucionarne in rodoljubne pesmi, pripravljala pa je tudi literarne nastope.

V osvobojenem Užicu tudi likovno življenje ni bilo zapostavljeno. V začetku je slikal Dragoljub Vuksanović, pozneje so se mu pridružili Čedo Jevtović, Djordje Marinković, včasih pa še Jurica Ribar. Izdelovali so plakate z borbeno in mobilizatorsko vsebino ter slikali portrete partizanskih borcev in sovjetskih voditeljev; skrbeli so tudi za razne ilustracije, pomagali so pri izdelavi dekoracije in kulis za gledališke predstave itd. Postopno se je likovna dejavnost organizirala na umetniško zahtevnejši ravni. Ustanovili so slikarski atelje, njegovi člani pa so bili Bora Baruh, Pivo Karamatićević, Dragoljub Vuksanović ter Jurica Ribar.

Sredi oktobra so po zaslugi mestnega narodnoosvobodilnega odbora v mali dvorani Sokolskega doma odprli še knjižnico in čitalnico. Da bi povečali knjižni fond, ta naj bi prispeval k oživljanju kulturnega življenja in prosvetljevanju, so priključili gimnazijski knjižnici še knjižni fond dijaških društev, del knjig pa so na pobudo narodnoosvobodilnega odbora prostovoljno darovali meščani. Knjižnica je delovala do evakuacije iz Užica.

Tiskarstvo je imelo v osvobojenih krajih pomembno vlogo. Znano je, da so v tem času na osvobojenem ozemlju tiskali Vesti, osemnajst številk Borbe, Omladinsko borbo, Bilten, Vrhovnega štaba in drugo, med samostojnimi publikacijami pa Antifašistične pesmi, Pobeda će biti naša ter Antifašistički omladinski miting u Moskvi.

Posebno mesto v politični propagandi je imela radijska oddajna postaja, ki je delovala približno od 25. oktobra do 27. novembra. Na predlog tovariša Tita se je imenovala Prva narodnoosvobodilna radijska postaja.³

¹ Pisna izjava Zore Hudaless-Trauner, 25. julija 1974. – Ko sem poizvedoval za prispevkom na Radiu Maribor, je tedanji urednik kulturne redakcije Slavko Kočev ar izjavo potrdil 27. novembra 1974. Na pismo je odgovoril: »Pri najboljši volji vaši prošnji žal ne moremo ustreči. Hudalessovi spomini na njegovo literarno delo v izgnanstvu so – kakor se nekateri sodelavci Radia spominjajo – res bili objavljeni, vendar pred tako dolгим časom, da nimamo več ohranjenega arhiva. Ker smo že od ustanovitve Radia v letu 1945 v neprimernih prostorih, žal nimamo dobro urejenega arhivskega oddelka.«

² Stojadin Kostić: *Kulturna i umetnička aktivnost u partizanskom Užicu 1941*, Užička republika, Beograd 1978, druga knjiga, str. 324.

³ Prav tam, str. 319–330.

II

Uprizoritev dramatiziranih odlomkov romana Nikolaja Ostrovskega *Kako se je kalilo jeklo* je imela povsem določen namen in posebno mesto med uprizorjenimi dramskimi deli. Po aktualnosti je bil temu delu najbližji le *Početak bune* na dahije 1941. godine. Z uprizoritvijo Ostrovskega so želeli počastiti 24. obletnico oktobrske revolucije. Proslava je bila 7. novembra 1941 in si jo je ogledalo tudi najvišje vodstvo komunistične partije in narodnoosvobodilnega boja Jugoslavije.

Člani dramske sekcije so se zavedali pomena te počastitve, zato so predstavo skrbno pripravljali. Uprizoritev je sodila med dejanja, enakovredna boju, ki so ga bili borci z oboroženim sovražnikom. Poskrbeli so za kakovostno scenografijo. Ker so želeli, da bi bila interpretacija dramskega besedila čim boljša, so večkrat menjavali posamezne igralce. Tako so za vlogo Pavla Korčagina izbirali med Božom Bogdanovićem, Milutinom Čolićem in Milošem Marjanovićem, končno pa so se odločili za borca Mila Glišića, krojaškega pomočnika, pred vojno amaterskega igralca v kulturno umetniškem društvu Kosta Abrašović. Zaradi take odločitve so ga tudi premestili iz Zlatiborske v Umetniško četo. V drugih vlogah so med drugim nastopili Dragan Stanić, Milenko Djurić in Jevrem Djapović. Slednji je bil tudi avtor aktualnih, satirično priostrenih rimanih verzov, silno priljubljenega *Vrapca*. (Pri nas sta podobne aktualno politične verze pisala Niko Štritof in Smiljan Samec za ljubljansko Opero, pozneje smo jih slišali z odra znanega Veselega teatra Boža Podkrajška. – Kot igralca sta nastopila še Dana Djoković in Česlav Jehlička. Hudales domneva, da je igralce izbral Jurica Ribar.⁴

Pomen, ki ga je tedaj imel roman *Kako se je kalilo jeklo*, je bil izredno velik. »Napeto pisana, z revolucionarno romantiko prenasršena zgodba iz časov revolucije in državljanske vojne v Sovjetski zvezi«⁵ je imela v tem obdobju boja in tudi v prvih letih po zmagi nad fašizmom med jugoslovanskimi narodi številne bralce in izreden odmev. Hudales takole opisuje slo po branju romana v svobodnem Užicu: »... Mi pa smo tiste čase roman vneto prebirali. Vse osvobojeno Užice ga je bralo. Borci, ki so bogve kaj čakali na vogalu uli-

ce, so brali roman stoje, mladinci, ki so zaposleni do vrha glave tekali po mestnih ulicah, so knjigo nosili v žepih ali kar v rokah in jo odpirali, kadar so ulovili minuto časa. V parku so posedali starejši meščani in prav tako vneto prebirali *Kako se je kalilo jeklo*.«⁶ Pričevanj o veliki popularnosti tega romana v teh dneh v Srbiji pa je še nekaj. Tako navaja Milojko P. Djoković,⁷ da so ga 5. avgusta prebirali ariljski partizani na planini Mali Ostrež v zahodni Srbiji, zbrani okrog svojega političnega komisarja Stevana Čolovića. O romanu piše v svojem dnevniku tudi Dragojlo Dudić, da jim je 1. avgusta neka tovarišica prinesla med drugim tudi dva izvoda romana *Kako se je kalilo jeklo* in letake. Roman so, nadaljuje, prebirali kubanski partizani 6. avgusta, medtem ko so čakali na kosilo. – Z enako zavzetostjo so ga jemali v roke sodelavci narodnoosvobodilnega boja tudi v okupiranih srbskih mestih. Zaradi izredne politične aktualnosti je postal uspešnica, zgled prave idejne predanosti in domovinske ljubezni. Zaradi istega vzroka smo 1945. leta dobili roman tudi v slovenskem prevodu, prevedel ga je Vladimir Levstik.⁸ – Iz Hudalesovega pripovedovanja tudi izvemo, da je zelo povoljno sodil o romanu tudi Edvard Kardelj, zlasti še, ker si je mogel njegovo učinkovito dramatizacijo ogledati že pred vojno med bivanjem v Sovjetski zvezi. Odločitev, da dramatizirane odlomke vključijo v proslavo, posvečeno oktobrski revoluciji pa dokazuje, da so o delu podobno kot Kardelj sodili tudi drugi člani tedanjega narodnoosvobodilnega vodstva.

O vsebini proslave – priprave zanjo so bile zelo obsežne – je odločal centralni komite. Po Hudalesovem pripovedovanju je v osvobojenih krajih vladalo slavnostno čarčje »že ves mesec pred praznikom oktobra«.⁹ Ker so jo prvič praznovali svobodno, »na koščku jugoslovanske zemlje, kjer so lahko svobodno plapolale zastave s srpom in kladivom«, ¹⁰ naj bi bila proslava kar najbolj slovesna. Strinjali so se s sklepom centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije, ki se je potem širil od ust do ust in so ga vsi sprejeli, da proslavo uprizorijo, čeprav »Nemci zvečer pred praznikom zbombardirajo pol mesta«.¹¹

Hudalesova pripoved odkriva tudi nekatere druge pomembne podrobnosti, tako na primer, kdo je bil pobudnik dramatizacije, kdo si je prizadeval, da bi jo uvrstili v

slavnostni program in zakaj so se v zvezi z njo obrnili prav nanj.

Oskarja Hudalessa so Nemci aretirali 21. aprila 1941 v Šmartnem ob Paki, kjer je služboval kot učitelj od 1928. leta. Odgnali so ga v Stari pisker v Celju. Dne 26. junija so prišli gestapovci še po njegovo ženo Hedo, nato pa oba z družino vred izgnali v Užiško Požogo, od tod pa preselili v Kosjerić pri Užicu.^{11a} »Tu sem začel,« pripoveduje Hudalessa o svojih prvih stikih z narodnoosvobodilnim gibanjem in o stikih z Edvardom Kardeljem, »takoaj iskati stikov z organizatorji vstaje. Najprej nisem uspel in medtem sem naletel že na prve partizanske enote, v katerih je bilo tudi več Slovencev. Tako je v jeseni 1941. leta bil v Kosjeriću Požeški bataljon. Pripadnik tega bataljona Slovenec Milenko Šober... mi je dal... konkretna navodila, kaj je v tej dobi početi... « Iz Kosjerića so ga napotili do centralnega komiteja, ki je bil tedaj v Užicu. Tu se je najprej sestal s Sretenom Žujevičem in še istega dne z Edvardom Kardeljem, ki ga je napotil k Vladimiru Dedijeru. Ta mu je predlagal, da bi organiziral tiskarno. Hudalessa se je naloge lotil in jo tudi izpeljal. Ko je ob proslavi oktobrske revolucije izšla v Užicu posebna številka *Borbe*, je urednik Vladimir Dedijer uvrstil vanj tudi nepodpisani Hudalessov poziv o vključevanju Slovencev v narodnoosvobodilni boj. Vendar moramo opozoriti, da navaja Hudalessa podatke le po spominu, ker ni vedel, da so leta 1974 ponatisnili vse znane številke *Borbe* od 19. oktobra 1941 do 27. februarja 1942. Z njimi bi si lahko pomagal pri preciznejšem navajanju podatkov. Zato ga moramo dopolniti. Prva številka glasila Komunistične partije Jugoslavije *Borba* je izšla 19. oktobra 1941. Kot kraj natisa je v vseh znanih številkah naveden Beograd. Izhajala je vsak drugi dan, do 27. novembra 1941. Izšlo

je osemnajst števil. Med tiskanjem devetnajste so se zaradi nemške ofenzive odločili, da tiskarno evakuirajo. Po Hudalessovi izjavi, objavljeni v knjigi Frana Roša *Slovenski izgnanci v Srbiji*, kjer v enem stavku omeni svoj prispevek,¹² izvemo, da je izšel v drugi številki *Borbe* v torek, 21. oktobra 1941, na strani 3. Takole se glasi:

SLOVENCİ, DOMOVINA KLIČE!

V trenutku, ko se je podli bes nemškega nacizma z vsemi sredstvi svoje rabeljske obrti pognal na Sovjetsko zvezo, se je slovenski narod v polni meri zavedel, da je prišla ura odločitve. Slovenci so spoznali, da je udarec proti Sovjetski zvezi udarec v hrbtenico vsega slovenstva. Enotni kakor malokdaj v svoji zgodovini so Slovenci prišli za orožje in se dvignili proti tlačiteljem. Kakor drugod po okupiranih zemljah se je tudi v Sloveniji ustanovila narodno-osvobodilna fronta. Ta fronta je namah zajela vse sloje naroda. Brez ozira na politično prepričanje sodeluje sedaj v tej fronti štirinajst političnih skupin, prežetih z eno samo mislijo: s v o b o d a. Na čelu te fronte stoji Narodno-osvobodilni odbor.

Slovenska narodno-osvobodilna fronta je organizirala in formirala slovenske partizanske odrede, ki sedaj že z mnogimi velikimi uspehi vodijo ogorčeno borbo z okupatorji, tako nemškimi kakor italijanskimi na vsem ozemlju zasužnjene Slovenije. Slovenske partizanske oddelke vodi partizanski štab, postavljen od narodno osvobodilnega odbora. Glavni štab slovenskih partizanskih oddelkov pa se je podredil Vrhovnemu štabu na-

⁴ Oskar Hudalessa, ustna izjava. Zapisal jo je 1. julija 1965 Mirko Fajdiga, takrat kustos v Muzeju narodne osvoboditve v Mariboru, kjer je izjava tudi shranjena. (Poslej navajam le: ustna izjava).

⁵ Oskar Hudalessa: *Oktober v Užiški republiki*, Večer, 4. novembra 1967, str. 10.

⁶ Prav tam.

⁷ Užiška republika u literaturi, Užiška republika, druga knjiga, str. 389.

⁸ Izdala ga je Mladinska knjiga, Glavni odbor Zveze mladine Slovenije.

⁹ Oskar Hudalessa: *Oktober v Užiški republiki*, Večer, 4. novembra 1967, str. 10.

¹⁰ Prav tam.

¹¹ Prav tam.

^{11a} 150 let organiziranega osnovnega šolstva v Šmartnem ob Paki, 1984, str. 43.

¹² »Jaz sem v tej številki prispeval krajši članek v slovenščini o pomenu osvobodilnega gibanja za Slovence.«

rodno-osvobodilnih partizanskih odredov Jugoslavije in ima v tem štabu svojega zastopnika.

Pri tej akciji, ki ima za zgodovino Slovencev odločilen pomen, je treba predvsem podčrtati razveseljivo dejstvo, da se z orožjem v rokah bore na slovenskem ozemlju samo slovenski partizani. Drugih obožanih skupin tam ni, kajti slovenski partizani so bili organizirani v brat-ski slogi vseh slovenskih političnih skupin.

V trenutku, ko nam akcije slovenskih partizanov vračajo upanje na skorajšnjo vrnitev v Slovenijo, se moramo v Srbijo pregnani Slovenci vprašati: Kaj je sedaj naša naloga? Ali smemo še nadalje čakati, da nam slovenski partizani sami in z lastno krvjo, boreč se pod najtežjimi pogoji, odprejo vrata za povratek v domovino? Ne!

Naša sveta dolžnost je, da se vsi sposobni moški začnemo takoj prijavljati v slovensko partizansko četo, ki se snuje na ozemlju osvobojene Srbije. Čim več nas bo in čim prej se bomo prijavili, prej bomo lahko pohiteli na pomoč bratom v domovini.

Moški, ki za borbo niste sposobni, slovenske žene in dekleta širom Srbije, pomagajte! Agitirajte za vstop v slovensko četo, stavljajte se vsak po svoji sposobnosti na razpolago partizanskemu gibanju!

Nihče ne sme zanemariti svoje zgodovinske dolžnosti. Čas oklevanja in kakršne koli bojazni je za nami. Po naših delih nas bo sodila zgodovina slovenskega naroda.

Slovenci v Srbiji, odzovite se klicu zaslužnjene domovine!

Čeprav je bil poziv v prvi vrsti napisan zato, da bi pridobili čimveč prostovoljcev za Slovensko četo – pri njeni ustanovitvi je prizadevno sodeloval Hudales – vsebuje tudi nekaj informacij o odporu v domovini. Te informacije mu je moral nekdo posredovati. Glede na to, da Hudales pogosto omenja Edvarda Kardelja in svoje stike z njim, posredno ga omenja tudi v pozivu kot zastopnika Slovencev in njihovega boja pri

Vrhovnem štabu, smemo sklepati, da mu je te informacije dal on, oziroma da je nastal prispevek po Kardeljevi sugestiji. – Tako smo razrešili vprašanje avtorstva še pri enem doslej neugotovljenem, v Borbi objavljenem, prispevku. – Po ponovni nemški zasedbi Kosjerića so poslali Nemci Hudalesa v borski rudnik. Tam se je 1942 vključil v odporniško organizacijo, ki je bila zelo aktivna, vse do prihoda Rdeče armade, nato se je vključil v narodnoosvobodilno vojsko.¹³

Kardelj se je osebno obrnil na Hudalesa z nalogo, da dramatizira odlomke romana *Kako se je kalilo jeklo*. Za to Kardeljevo odločitev je bilo gotovo več tehničnih vzrokov. Čeprav so Hudalesovi podatki premalo konkretni, iz njih ne izve-mo, ali sta se s Kardeljem že prej poznala ali ne, vendar lahko sklepam, da se je Kardelj obrnil nanj s konkretno nalogo zato, ker sta mu bila dobro znana Hudalesova predvojna nazorska usmerjenost in politično prepričanje. To Kardelj v svojem odgovoru Kostiću tudi navaja: »... ja sam ga od ranije znan kao književnika«. Hudalesovo napredno svetovnonazorsko usmerjenost je poznal vsaj iz njegovega predvojnega literarnega dela. Moral je biti seznanjen tudi z njegovim dotedanjim predanim in pomembnim delovanjem v Srbiji. Ker je Kardelj vse to vedel, je bil prepričan, da se bo Hudales dramatizacije, kljub izjemnim razmeram ter kljub kaj kratkemu roku, ki mu je bil na razpolago, lotil in jo tudi uspešno končal. Prav gotovo pa so na Kardeljevo odločitev vplivale tudi izkušnje, ki jih je imel s Hudalesovim sodelovanjem v osvobojenem Užicu. Naloga, ki jo je Hudales dobil, je bila dokaz velikega zaupanja. – Da je naše sklepanje pravilno, nas prepriča pismo kasnejšega datuma Mirka Fajdige, v njem med drugim pravi: »Hudales mi je natanko povedal, kako je E. Kardelj prav njemu ukazal dramatizacijo po romanu *Kako se je kalilo jeklo* (ne zaupal, temveč ukazal). S Kardeljem sta se kot komunista poznala že pred vojno.«¹⁴

Spričo vloge in pomena, ki ga je takrat imel roman *Ostrovskega* v okupirani Srbiji ter o njegovem vplivu v narodnoosvobodilnem boju, seveda ne moremo trditi, da je bil Edvard Kardelj edini pobudnik zamisli o uvrstitvi dramatizacije romana v program proslave. Kljub pomanjkanju trdnih dokazov pa lahko sklepamo, da je predlog vsaj podpiral in ga zagovarjal. Vzrokov za to je

imel dovolj. Med najpomembnejšimi je prav gotovo ta, da je proslavljanje obletnice oktohrske revolucije leta 1941 prvič po Obznani bilo svobodno; komunisti in vsi napredni prebivalci v osvobojeni Srbiji so jo lahko pripravili tako, kakor so jo v predvojnem času, ko so jih preganjali z orožjem, le želeli proslavljati. Proslaviti so jo želeli čim bolj izvirno in spontano. Pri sestavi programa je bilo prav gotovo pomembno tudi to, da so, predvsem srbski bralci, roman Nikolaja Ostrovskega že poznali. Roman je bil eno izmed redkih prevedenih del sovjetske književnosti, ki so v stari Jugoslaviji odkrito govorila o veličini oktohrske revolucije, Ostrovski pa je bil eden najpomembnejših sovjetskih pisateljev tistega časa. Ljudstvo je v njegovem delu spontano iskalo podobnosti med dogajanjem v oktohrski revoluciji in našim narodnoosvobodilnim bojem, se po tem zgledovalo in črpalo iz tega moralno moč za boj. Roman jih je navdihoval v boju, bil jim je zgled prave domovinske ljubezni, po njem so oblikovali svojo podobo jugoslovanskega borca za osvoboditev izpod okupatorjev in za nove družbene odnose. In končno so ga uvrstili v spored proslave tudi zaradi izredno ugodnih vtisov na nekatere voditelje, ki so si dramatizacijo ogledali v Moskvi. Kdo vse od njih si jo je ogledal, ne vemo, vemo le, da jo je videl Edvard Kardelj. Njegova sodba o tem pa je bila, po vsem, kar nam je znano, gotovo najbolj določilna.

Po Hudalesovem pričevanju sodim, da pobudniki proslave dramatizatorju niso postavljali konkretnih zahtev glede vsebine. S tem ko je bila dana dramatizatorju večja svoboda, je bil postavljen pred večjo odgovornost, saj mu je bila povsem zaupana izbira in priredba vsebine. To pa prav gotovo ni bila lahka naloga. Dramatizacija je bila vrhunec prireditve. Bila je zadnja točka proslave. Zaradi časovne omejenosti dramatizacija celotnega romana ni bila možna, čeprav je proslava bila najbrž precej daljša, kot so običajne.

Nekaj podrobnosti o prevajanju in prirejanju romana nam je ohranil Hudales, ki pripoveduje, da zaradi kratko odmerjenega časa, ki mu je bil na razpolago, ker je bila

dramatizacija vključena v širšo programsko zasnovo, misel na dramatizacijo celotnega romana ni bila izvedljiva. Zato se je odločil za dramatizacijo odlomkov. Ker se dramatizacija ni ohranila, smo poskusili ugotoviti njen vsebinski obseg po podrobnostih, ki jih navaja Hudales in po nekaterih drugih pričevanjih: Pri izbiri snovi se je Hudales oprl na prvi del romana, na dogajanja o oktohrski revoluciji, na državljansko vojno, na nekaj poglavij o bojih boljševikov s petljurovci, privrženci generala Petljure. Torej na proces, ki je bil jugoslovanskim narodom v začetnem obdobju njihovega boja najbližji. Kot Hudales so pozneje tudi gledalci odkrivali v dramatizaciji podobnost z zgodovinskim dogajanjem v Jugoslaviji. Na eni strani je bilo zatirano in svobodno ljudstvo, pripravljeno boriti se zanjo vse dotlej, dokler je ne bi ponovno doseglo; na drugi zagovorniki stare, nesposobne oblasti, to pa je bilo podobno boju narodov v nekdanji carski Rusiji za oblast s protirevolucionarnimi silami. Torej je razumljivo Hudalesovo zagotovilo, da mu dramatizacija, potem ko se je odločil za tak vsebinski izsek, ni povzročala težav.

Hudalesovi spomini odkrivajo marsikatero podrobnost, ki je drugi viri ne poznajo. Vendar kljub temu navedimo še drobce, ki jih je zbral Stojadin Kostić v omenjeni razpravi o kulturni dejavnosti v osvobojenem Užicu 1941. leta. Z njimi bomo vsebinsko podobo dramatizacije še bolj precizirali.¹⁵ Izjavi, ki ju navaja Kostić, sta zelo pomanjkljivi, vendar pomembni predvsem zato, ker sta ju dala gledalec in igralec. Igralec Mile Glišić se spominja kratkega dialoga iz prvega prizora prvega dejanja. V njem lahko odkrijemo začetek in idejno sporočilo, ki ga je Hudales z dramatizacijo želel doseči. Hkrati pa opisuje tudi Glišić svojo igro: »Dobro se sečam prve scene i prvih reči, koje tada izgovaram. Ložim nekakvu vatru i kažem: 'Eto, Artene, prvoklasni bravar, pa dobije 48 rubalja, a ja 10, a oni nagrabe za dan i noć toliko'.« Pa primerjajmo njegove besede s slovenskim prevodom romana. V prejšnjem citatu je zajet naslednji odlomek: »Če pogledam Artjoma – prvovrsten ključavničar je, pa ima osem in štirideset rub-

¹³ Oskar Hudales, ustna izjava.

¹⁴ Pisna izjava Mirka Fajdige, 20. avgusta 1985.

¹⁵ Kultura i umetnička aktivnost u partizanskom Užicu 1941, str. 331, opomba 20; Uzička republika, druga knjiga.

ljev, in jaz – osem, ti pa nagrabijo v enem dnevu prav toliko – in zakaj?¹⁶

Drugi Kostičev poročevalec je Djordje Radišić, udeleženec proslave. Po njegovem je dramatik »izbral... del romana, v katerem govori o skupini komunistov, ki so jih belogardisti zaprli in ki čakajo, da bodo pobiti. Medtem vdre v mesto skupina partizanov in osvobodijo svoje tovariše«. ¹⁷ Obe izjavi, Glišičeva in Radišičeva sta, če upoštevamo tudi Hudalesove navedbe, tehtni izhodišči za poglobljen obris razsežnosti dramatizacije. Na kaj je želel dramatik opozoriti in kaj vse je želel z njo doseči? – Po vsem tem sklepam, da je gradil dramatizacijo na življenju glavnega junaka Pavla Korčagina, da bi z njim pokazal na trpljenje širšega kolektiva. Zato je segel v začetek romana, v Korčaginov eksistenčni boj in s tem v perečo socialno problematiko pred-revolucijskega obdobja. Tudi v romanu je skica splošnih življenjskih razmer v carski Rusiji boleča, zato je bil njen poudarek v dramatizaciji še večji, saj so nekateri gledalci roman poznali. To pa pomeni, da so pravilno razumeli opis o brezobzirnem izkoriščanju otrok, o trpljenju in krivicah, in to tudi obsojali. Tako zasnovana podoba vzrokov je bila dovolj tehtna in zgovorna, z njo je bila logično podana vzročna nit za zahtevo po korenitih spremembah v ruski družbi.

Rekli smo že, da Hudales ni mogel upoštevati romana v celoti. Vendar je kljub preskokom v dogajanju in času izbral in nizal revolucionarno pripoved tako, da so gledalci lahko sledili glavnemu dogajanju – boju za novo družbeno ureditev. Ta je vodil do učinkovitega konca in s tem do dramskega razpleta. Hudales je gradil dramsko pripoved na tistih pomembnih in učinkovitih zgodovinskih dejstvih, ki so bili dovolj značilni tako za roman kot za dramatizacijo. Zgodbe sicer ni končal tako, kot se konča v romanu, vendar je gledalca konec kljub temu zadovoljil s svojo simboliko. Sporočilo konca je spodbudno in učinkovito – Hudales je glavnega junaka Korčagina popeljal v zmagoviti napad: junija 1920 je na stičišču tretje in četrte poljske armade konjenica Budjonova presekala frontno črto in prodrla v Žitomir ter med drugim rešila iz zaporov privrženca revolucije.¹⁸ Osvoboditev zaprtih je bila učinkovit konec, ki se ga še po toliko letih spominja Djordje Radišić.

Primerjava Glišičevih spominov z romanom dopušča domnevo, da je Hudales zgodbo gradil premišljeno in skrbno pazil na njeno idejno sporočilo, pri tem pa smiselno ni prizadel sintetično podane celote.

Pri dramatizaciji je Hudales uporabljal srbski prevod romana. Čeprav je srbo-hrvatski jezik obvladal, so mu nekatere podrobnosti pri prevajanju le povzročale težave. Le-te pa je, kot pripoveduje sam, ob pomoči Mitre Mitrovičeve, Vladimira Dedijera in Marijana Stilinovića z lahkoto premostil. Lahko torej sklepamo, da so bile vse težave predvsem ali bolje samo jezikovne narave. Ko je delo končal ali kot pravi Hudales, »ko sem na tipkopis postavil zadnjo piko«, ¹⁹ je odnesel rokopis Jurici Ribarju. Ta ga je moral prebrati, z njim je bil gotovo zadovoljen in ga zato dal razmnožiti.²⁰ Nato pa je izbral med skojevci igralce, ki naj bi v uprizoritvi sodelovali. O njih moramo povedati, da so bili kulturniški zanesenjaki, politično izredno zreli ljudje in predani borci. Podobno kot je občutil Ostrovski v romanu živo povezavo med bojem narodov carske Rusije v oktobrski revoluciji, jo je občutil Hudales v narodnoosvobodilnem boju jugoslovanskih narodov. Čeprav Hudales v besedilo ni posegal in ga je priredil le vsebinsko, je bilo časovno in zgodovinsko aktualizirano. To je dosegel z izbiro same snovi. Tako so sporočilo dramatizacije razumeli vsi, igralci in gledalci.

Po Hudalesovi zaslugi izvemo tudi za nekaj drugih podrobnosti. Med drugim lahko delno rekonstruiramo potek proslave. Menda je na proslavi prvi spregovoril »slavni poveljnik in partijski voditelj Jerković, ki je pozneje padel«. ²¹ Za njim se je zvrstila na odru »množica mladih ljudi«, ki so »deklamirali... peli, plesali, govorili kratke govore«, v program je bil vključen tudi orkester pod vodstvom profesorja Antona Breznika.²² Vsebinski in idejni vrh je bila zadnja točka, dramatizacija odlomkov romana K ako se je kalilo jeklo.

V zvezi s tem je pomembno tudi vprašanje o obsegu dramatizacije in o času njene trajanja. Edini podatek, ki govori o tem, je izjava Djordja Radišića, ki domneva, da je igra trajala nekaj več kot uro. Kostić tega podatka ne komentira.²³ Škoda, da Hudales o tem posebej ni povedal več. Glede na njegovo izjavo, da je bilo za dramatizacijo malo časa, menim, da je moralo biti uprizorjeno delo res obsežnejše. Zlasti še, če upošteva-

mo, da je tako zahteval tudi pomen prireditve. Da je bilo delo daljše, bi sklepali tudi po navdušenem sprejemu pri gledalcih, ki s ploskanjem niso izražali samo svoje naklonjenosti revoluciji ali delu, temveč so z njim nagradili tudi učinkovito dramsko izvedbo. To pa je bilo mogoče le v primeru, da je bila predstava dovolj dolga, da je omogočila globlje vživetje v dogajanje. Vsebinsko bi mogel Hudaless skrajšati dramsko zgodbo le na škodo razumljivosti; ker pa bi to povzročilo tudi politično škodo, dramatikar tega zaradi svoje politične osveščenosti nikakor ne bi dopustil. Tudi njemu je dramtizacija pomenila bojvniško dejanje z dragocenim sporočilom v prid narodnoosvobodilnega boja.

Pričevanja pa so preskopa, da bi po njih lahko sklepali, ali je Hudaless razdelil dramtizacijo v več dinamičnih dejanj. Po primerjavi Glišičevih in Radiševičevih spominov z romanom ter po izjavi dramtizatorja je moral prizorišče za odsko uprizoritev spreminjati vsaj trikrat: v prvem dejanju, da je prikazal življenje mladega Pavla Korčagina v predrevolucijskem obdobju; v drugem, da je prikazal njegov boj v vrstah rdečearmejcev; sem morebiti sodi tudi vdor v Žitomir in to morda simbolizira tudi boje proti skupnim domačim in tujim intervencijskim silam; in končno v tretjem rešitev zaprtih tovarišev.

Za dekor, kostume in scenografijo je, kot smo povedali že uvodoma, poskrbela tehnična sekcija.²⁴ Ker v Užicu pred vojno niso imeli stalnega gledališča, je manjkalo rekvizitov. Predvsem je morala biti problematična scenerija, saj je v vojni primanjkovalo ustreznega materiala. Zato so se morali zadovoljiti z improviziranjem, o čemer govori tudi Hudaless. Delo so odigrali tekoče, brez zastojev. Igralci so bili tudi po sili razmer oblečeni v kostume, ki so jim bili v tak-

ratnih razmerah na razpolago. Vse to pa gledalcev, ki so iskali vsebinsko jedro, ki je ustrezalo aktualni politični problematiki, ni motilo in so dramtizacijo, takšno kot je bila, hvaležno in z razumevanjem sprejemali. Prav zaradi sporočilne vrednosti je bila dramtizacija po sili razmer aktualizirana torej delno tudi kostumsko.

Tako so bili, po Hudalessovih besedah, »boljševiki na užiškem odru oblečeni kot naši partizani, petljurovci kot četniki.«²⁵

Zanimiva je tudi odmevnost dramtizacije pri gledalcih. Čeprav je Hudaless proslavo ocenjeval izredno visoko in s spoštovanjem, kot »sladek opoj, ki mu je sledila eksplozija navdušenja in nacionalne borbene pripravljenosti«,²⁶ je bil do svojega dela in do dela sodelavcev zelo kritičen. Morda celo preveč. O tem govori večkrat. Tako je Mirku Fajdigi povedal, da »osebno z izvedbo (ni) bil zadovoljen: Za takó zahtevno delo je bilo premalo vaj 'in podobno'; s tem je mislil še na druge pomanjkljivosti, najbrž na to, kar je pozneje navedel v Večer: »... Pa je bilo vse tako strašno diletantsko. Moj tekst, igranje, maske, kulise, režija...« Toda čeprav so se morali dramtizator, igralci, režiser, scenograf in drugi zateči k improvizaciji, je bila kljub vsemu dramtizacija bolj učinkovita kot nekatere umetniško veliko bolj dodelane predstave pred vojno in po njej. – Razumljivo pa je tudi, da si je kljub kritičnosti želel, da bi bilo delo po dramtizacijski plati in tudi drugače uspešno. Kot pripoveduje, je spremljal proslavo »slo- neč ob steni dvorane« in »s trepetajočim sr- cem čakal uprizoritve svojega dramtizirane- ga odlomka iz romana.«²⁷ Vendar je bila dramtizacija pri gledalcih izredno navdušeno sprejeta. Njen uspeh in pomen pa sta bila še večja, ker sta od vsega začetka naka- zovala pomen in vlogo kulture v narod- noosvobodilnem boju. O odzivu gledalcev

¹⁶ Nikolaj Ostrovski: *Kako se je kalilo jeklo*, str. 16 in 17.

¹⁷ Stojadin Kostić, omenjeno delo, str. 331, opomba 20.

¹⁸ Nikolaj Ostrovski: *Kako se je kalilo jeklo*, str. 173–177.

¹⁹ Oskar Hudaless, omenjeno delo, Večer, 4. novembra 1967.

²⁰ Oskar Hudaless, ustna izjava.

²¹ Primerjaj opombo 19.

²² Oskar Hudaless, ustna izjava.

²³ Stojadin Kostić, omenjeno delo, str. 331.

²⁴ Stojadin Kostić, omenjeno delo, str. 322.

²⁵ Oskar Hudaless, omenjeno delo, Večer, 4. novembra 1967.

²⁶ Prav tam.

²⁷ Prav tam.

govori Hudales v obeh doslej omenjenih izjavah, v V e č e r u in v izjavi, ki jo je zapisal Mirko Fajdiga. V slednji je sicer skop, dogajanje odpravi le s stavkom: »... So pa navzoči v dvorani tako ploskali, da sem bil po tem kar nekako pomirjen«. Zato pa je v V e č e r u določnejši in obširnejši. Podrobneje opiše celo ozračje po uprizoritvi: »Gledalci so z zadržanim dihom sledili prizorom; zdaj pa zdaj so prekinili igranje z oglušujočim ploskanjem. Ko pa je nazadnje zavesa padla, ploskanja, topotanja z nogami in odobravalčevega žvižganja ni bilo ne konca ne kraja.« Navdušenje ob koncu je bilo tolikšno, da so v »splošnem hrupu ... utonili celo zvoki partizanske koračnice, ko jo je orkester za konec še enkrat zaigral.«²⁸

Na tako ugoden sprejem dramatizacije je seveda vplival tudi čas. Pomembnost dela dokazuje tudi to, da so gledalci dogajanju na odru sledili z največjo zbranostjo ter izrazili odobravanje pisatelju, dramaturgu, režiserju in igralcem z navdušenim ploskanjem že pred odprto sceno, še bolj pa po končani uprizoritvi. Za gledalce je bilo pomembno predvsem dramsko sporočilo in po njem so delo tudi presojali. Vendar je njihova pozornost veljala tudi umetniškemu poustvarjanju igralcev. Užice je bilo s še nekaterimi drugimi mesti v Srbiji edini, s v o b o d n i o t o k na okupiranem Balkanu. Simboliziralo je ne le svobodoljubnost srbskega naroda, temveč vseh jugoslovanskih narodov, bilo je spodbuden zgled vsem okupiranim narodom v tedanji Evropi.

Poskusimo odgovoriti tudi na vprašanje, kako je dramatizacijo presojalo tedanje vodstvo jugoslovanskega narodnoosvobodilnega boja, zbrano v Užicu. Pričevanje o tem ni veliko, marsikaj vzemo posredno. Hudales pripoveduje: »... Tovariš Kardelj je igro videl v Moskvi ... Venomer se mi je vsiljevala ta misel, ko sem rinil proti izhodu z edino željo v srcu, da se tisti dan ne bi srečal s tovarišem Kardeljem. Toda prav na izhodu sem se zaletel vanj. Odobravalčeve mi je pokimal.

„To vse je bilo tako strašansko diletant-sko,“ sem se hotel opravičiti.

„To zdaj ni važno,“ je rekel tovariš Kardelj. „Važno je, da so ljudje ploskali, da jih je igrice navdušila.«²⁹ Mirku Fajdigi pa je izjavil: »Takrat sem se tov. Kardelju izgovarjal, da je bilo za izvedbo zahtevnega dela premalo vaj in podobno. Tovariš Kardelj me je nato samo vprašal, ali morda nisi za-

dovoljen, saj vendar vidiš, s kakim navdušenjem so prisotni sprejeli delo.«

III

Dokaj samosvoje stališče Stojadina Kostića, ki je napačno, zahteva, da utrdimo, avtorstvo te dramatizacije izjemne vrednosti in pomena. Na Slovenskem je ta zahteva še pomembnejša za načrtno osvetljevanje podobe kulturnega delovanja med narodnoosvobodilnim bojem.

Na vrsto vprašanj v zvezi z dramatizacijo in tudi v zvezi z njeno uprizoritvijo smo že odgovorili. Zdaj moramo odgovoriti še na to, kdo je avtor dramatizacije. Kostić namreč omenja med morebitnimi avtorji tudi Hudalesa, vendar šele potem, ko se je ta sam oglasil. Upošteva ga kot morebitnega kandidata, ne poglobi pa se v njegove izjave in jih temeljiteje ne razišče, kar sicer sodi med literarnozgodovinske naloge. Vprašanja, kdo je dramatiziral odlomke romana Nikolaja Ostrovskega *K a k o s e j e k a l i l o j e k l o*, si ni zastavljal samo Kostić, temveč kot razberemo iz njegovega prispevka, tudi drugi. Najverjetneje tudi borci Umetniške čete. Najbrž so dramatizatorja iskali med sodelavci, ki so bili s srbohrvatskega govornega področja, in niso pomislili na druge možnosti. Tako se je zdela Kostiću sprva najverjetnejša trditev nekaterih članov Umetniške čete, zlasti Boža Bogdanovića in Milutina Čorića, da je delo dramatiziral Marijan Stilinović. Temu je pritrdila tudi Mitra Mitrovićeva. V prid tej domnevi navaja Kostić tele razloge; »... Toliko prej, ker je med vsemi, ki so se tedaj v Užicu ukvarjali z gledališkim delom, imel Marijan Stilinović največjo gledališko kulturo in ustvarjalne možnosti v tej dejavnosti, upošteva, da je pred vojno študiral gledališko režijo in nekaj časa delal kot pomočnik režiserja v Zagrebškem gledališču.«³¹ Ta trditev je presplošna. Na Marijana Stilinovića kot na enega izmed morebitnih dramatizatorjev bi prej pomislil zato, ker je na robiji napisal dramo *Matija Gubec*. Leta 1937 so jo prethotapili iz zapora, jo v Zagrebu natisnili, vendar jo je pozneje policija uničila.

Te domneve pa Kostić ni opustil niti potem, ko je o dramatizaciji podrobneje spregovoril Hudales in določno povedal, da je bil dramatizator on. Kostičeve preveč enostavne in enostranske sklepe pa bi dokončno

morali omajati Hudalesovi izjavi Mirku Fajdigi in v Večer u. Del prve izjave je Kostić celo ponatisnil. Preberimo si jo še enkrat: »V organizaciji te proslave sem po navodilu tov. Kardelja moral sodelovati tudi jaz. Popolnoma nepričakovano mi je določil kar konkretno nalogo, da dramatiziram znano delo. Kako se je kalilo jeklo. Jaz sem mu nekaj časa ugovarjal, da je to v nekaj dneh nemogoče, vendar je Kardelj kljub vsem težavam vztrajal. Dela sem se takoj lotil.« Kostić potem piše, da je Hudales »nekaj kasneje« pisal o tej dramatizaciji v Večer u in navede v kratkem smisel tega prispevka. Govori o tem, katera poglavja je dramatiziral, čeprav Hudales o tem v Večer u ne govori. Zato sem, da bi dognal, kakšen je bil vsebinski obseg dramatizacije, uporabil troje pričevanj: Hudalesovo in pa Glišičevo in Radišičevo, ki sta spričo pomanjkanja drugih dokazov pomembni, kot pravi Kostić. Zato bi lahko sklepali, da se je s Hudalesovim pričevanjem zadovoljil, da ga šteje za avtorja dramatizacije. Vendar ne, Kostić poudari tale citat iz Hudalesovega pričevanja: »Čeprav sem srbščino dobro obvladal, se mi je včasih zataknilo. Pomoč pa sem hitro našel pri Mitri Mitrović, Vladimiru Dedijeru in takratnem uredniku Borbe Stilinoviću.« Nato pa iz njega potegne sklep, s katerim opravičuje domneve Boža Bogdanovića in Milutina Čorića: »Iz tega se vidi, da je Stilinović sodeloval pri dramatizaciji in je to, kot tudi njegovo delo pri režiji ter njegova razdelitev vlog izvajalcem ustvarilo prepričanje pri določenem številu ljudi, da je on opravil tudi dramatizacijo romana.« Lahko se strinjamo s prvim delom sklepa, ne moremo pa se z deležem, ki ga pripisuje Stilinoviću pri dramatizaciji. Kostić namreč nadaljuje: »Resnica je, da je danes težko ugotoviti, ali se je njegovo delo v tekstu omejilo samo na jezikovno-stilistično delo – dopolnitev, predelavo itd.

Dokončnega odgovora na to ni dal niti poskus, da se pojasni Hudalesova trditev. Tako je še naprej ostalo nejasno, ali je dra-

matizacijo delal samo Hudales ali tudi Stilinović ali pa sta pri dramatizaciji v določenem razmerju sodelovala oba.³² Prav gotovo je skrb za to, da bi se dokopali do čim konkretnjših dokazov na mestu, vendar bi morale biti v raziskavi deležne enake pozornosti vse izjave, tudi Hudalesova, zlasti ker je njegovo pričevanje konkretno, odgovarja na vrsto pomembnih vprašanj in je torej primarnega pomena, medtem ko so drugi viri grajeni le na domnevah. Kostić pa ne upošteva enakovredno vseh virov. Po citatih, navajanju virov in sklicevanju nanje sodim, da tretjega Hudalesovega prispevka v knjigi Slovenski izgnanci v Srbiji 1941–1945 ne pozna! Ko govori o Stilinoviću kot dramatizatorju, se opira na domneve Bogdanovića, Čorića, Mitrovičeve in tudi Edvarda Kardelja. Stilinovića navaja tudi Hudales, vendar ga omenja med tistimi, ki so mu pomagali, kadar je prišel v zagato, »čeprav je srbski jezik dobro obvladal«, tudi Mitro Mitrovičevu in Vladimira Dedijera. Zakaj se Kostić ni ustavil tudi ob njunih imenih?

O dramatizaciji romana Nikolaja Ostrovskega Kako se je kalilo jeklo je Hudales prvič spregovoril v zapisu, ki ga hranijo v Muzeju narodne osvoboditve v Mariboru, in govori o njegovem ilegalnem delu med narodnoosvobodilnim bojem v letih nemškega izgnanstva v Srbiji. V zapisu je poudarjeno predvsem njegovo delovanje leta 1941, ko je imel vrsto konkretnih in pomembnih nalog v osvobojenem Užicu in okolici. Podrobneje pripoveduje o dogajanju po prihodu v Kosjerić, kjer se je kot slovenski izganec naselil s družino in kjer se je začelo njegovo delovanje v zvezi z organizacijo Slovenske čete. Govori o tiskarni, ki jo je organiziral v osvobojenem Užicu, o posebni številki B o r b e, ki je izšla ob obletnici oktobrske revolucije in pri kateri je anonimno sodeloval s pozivom k vključevanju slovenskih izgnancev v narodnoosvobodilno vojsko. Pri navedbah je zelo konkreten. Vselej navaja priče, ki bi lahko potrdile pravilnost njegovih izjav: v zvezi s

²⁸ Prav tam.

²⁹ Prav tam.

³⁰ »Ko govorimo o dramatizaciji, je treba povedati, da se je mnogo poizvedovalo, da ugotovijo, kdo je njen avtor,« Stojadin Kostić, omenjeno delo, str. 322.

³¹ Prav tam.

³² Prav tam.

Slovensko četo omenja inž. Pavla Žaucerja-Matjaža, Franja Žnidaršiča in Milenka Šobra, omenja pa tudi tovariše, ki so mu zapali naloge, Sretena Žujevića, Edvarda Kardelja, Vladimira Dedijera. Tudi podatki o nastanku Slovenske čete v Srbiji in Hudalessovo sodelovanje pri njej pričajo o tehtnosti njegovih izjav.

V tem zapisu govori tudi o proslavi oktohrske revolucije in o svojem deležu v njej: »... V organizaciji te proslave sem po navodilu tov. Kardelja moral (podčrtal E. C.) sodelovati tudi jaz. Popolnoma nepričakovano mi je določil kar konkretno nalogo, da dramtiziram znano delo Kako se je kalilo jeklo... Jaz sem mu nekaj časa ugovarjal, da je to v nekaj dneh nemogoče, vendar je Kardelj kljub vsem težavam vztrajal. Dela sem se takoj lotil.³³

Hudalesove izjave o tem, kako je dramtizacija nastala, in o tem, kdo je njen resnični avtor, so torej nedvoumne. Hudales govori o konkretnih podrobnostih pri dramtizaciji, viri, ki jih upošteva v raziskavi Stojadin Kostić pa se opirajo le na domneve. Hudales govori o tistem tistem, neopaznem, vendar zelo pomembnem delu, ki je moralo biti opravljeno celo v zelo kratkem času. O delu torej, ki ljudem ni bilo na očeh, kot so bile na primer vaje za nastop. Te so si lahko ogledali tudi člani Umetniške čete, ki v igri niso sodelovali in tam so morda videli režiserja Stilinovića, ki je v tej fazi priprav za uprizoritev imel odločilno vlogo. Hudalesove izjave so konkretne in ne potrebujejo posebnih dokazov. Dogodkov se podrobno spominja in živo. Poleg tega so njegove izjave bile objavljene v času, ko so bile mnoge priče še žive. S sklicevanjem nanje jih je posredno celo pozival, naj njegova pričevanja potrdijo, dopolnijo ali jih osvetlijo z osebnih zornih kotov. Tako se je z objavo spominov na proslavljanje oktohrske revolucije v Užicu 1941. leta in na ustanavljanje Slovenske čete podvrgel najbolj odkriti obliki preverjanja navedb, dopolnjevanja in ugovorom. Prepričan sem, da bi literarni zgodovinar v pogovoru s Hudalesom njegove izjave dopolnil tudi z novimi vprašanji, saj gre pisatelju v spominskih zapisih predvsem za moralno uveljavitev njegovega dela, ki je ostalo, tudi po njegovi krivdi, toliko časa prezrto.

Vse Hudalesove izjave so nastale v dokaj kratkem času, med leti 1965 in 1967. Najpomembnejša med njimi je objava v

V e č e r u. Z njim je hotel dokazati, kdo je avtor dramtizacije romana K a k o s e j e k a l i l o j e k l o. Zato se ne morem ubraniti vtisa, da je bil slišal o prizadevanjih v Srbiji, da bi odkrili med srbskimi prvoborci kdo je roman dramtiziral.

Zanimivo je tudi, da sklepanja Stojadina Kostića ne podpira niti Stilinović v svojih spominih. V njih piše o vojni in svojem sodelovanju v njej, vendar jih Kostić iz nerazumljivih razlogov ne navaja. Še za življenja je objavil revolucionar Marijan Stilinović dnevniške zapiske od 1. januarja 1942 do 26. avgusta istega leta pod naslovom R a t n i d n e v n i k. Končuje jih z opisom poti v Zagreb, kamor ga je poslal glavni štab na pogovore o zamenjavi zajetih Nemcev z zaprtimi pripadniki narodnoosvobodilnega gibanja. V dnevniku dramtizacije romana ne omenja, saj opisuje v njem čas po proslavi in po umiku iz Užica. Prav tako ne govori o dramtizaciji in proslavljanju oktobra v poglavju Godine robijanja (1929–1941), v katerem opisuje beg iz zaporov v Sremski Mitrovici po skrivaj skopanem rovu in odhod med fruškogorske partizane. O svojem odhodu na osvobojeno ozemlje v Srbiji pripoveduje le bežno: »Najzad, 17. septembra 1941. prebacili smo se u Srbiju. Prije nego što smo se prebacili preko Save, naišli smo na ustašku stražu sa mitraljezom, ali se oni poplašše od našeg broja pa niso smjeli da otvore vatru. Prebacivanje preko Save organizirao je pokojni Nebojša Maletić, advokat iz Sremske Mitrovice s pokojnim Mikom Jarcem.

Tako umakosmo iz Mitrovice i dođosmo na slobodnu teritoriju – u Srbiju.«

Raziskovalec pa ne more tudi mimo osnutkov, ki so se ohranili v Stilinovićeve zapuščini in so objavljeni med opombami njegove knjige B u n e i o t p o r i.³⁴ Tudi ta knjiga je izšla pred zbornikom U ž i č k a r e p u b l i k a in preden so začeli zbirati prispevke zanj. Za nas je pomemben osnutek spominov od 1941 do 1944 in to poglavje Partizanski rad, v katerem govori o letu 1941. Tu prvič določeneje govori o svojem bivanju v Užicu. Vendar dramtizacije Ostrovskega spet ne omenja. Takole piše: »Partizanski odred u Fruškoj gori. Razgovor sa dr. Nebojšom Maletićem u srbskom selu Bogatiću. Susret s Titom i Kardeljem u Krupnju. Tito me šalje da radim u štampi. U redakciji 'Borbe' u Užicama, Eksplozija u tvornici oružja. Upoznavanje s dr. Nedelj-

kovičem, Dedijerom i Mitrom Mitrović. Povlačenje iz Užica. Na Zlatibor. Priključujem se Vrhovnom štabu. Organizacija i rad Vrhovnog štaba. Odeljenje za agitaciju i propagandu. Bolničarka Nada Popović: Foča. Mladost u partizanskom ratu. Put u Sandžak...³⁵ Ker o proslavi oktobrske revolucije ne govori, sklepam, da bi v zvezi z njo morda utegnil podrobneje spregovoriti v poglavju U redakciji „Borbe“ u Užicama, tem prej – to se mi zdi nujno podčrtati – ker se svojemu poklicu niti v spominih ni izneveril. In res tam kritično omenja predstavo. Ne strokovno poglobljeno, vendar tako, da se za njegovo sodbo sluti, da sega z njo na poklicno področje.

Kostićeve domneve, da je dramaturg bil Stilinović, torej ni mogoče podpreti ne glede na to, da ni upošteval vseh virov, ki bi jih moral za tako zahtevno delo vsaj poznati. Zato pa je treba naše sklepanje podpreti še z nekaterimi izjavami sodobnikov, ki so Hudalesovo delo поблиže spoznali ali pa jim je o dramaturgiji pripovedoval sam. Tega, daje Hudales dramaturgiral odlomke romana *Kako se je kalilo jeklo*, se spominja Milenko Šober, borec Slovenske čete.³⁶ Šobra je Hudales večkrat omenjal, ko je govoril o svojem delu v osvobojenem Užicu.

Tudi Mirko Fajdiga se v pisni izjavi³⁷ zelo dobro spominja pogovora z Oskarjem Hudalesom: »Hudales mi je natanko povedal, kako je E. Kardelj prav njemu ukazal dramaturgijo po romanu *Kako se je kalilo jeklo* (ne zaupal, temveč ukazal).« Pomemben je tudi odgovor Edvarda Kardelja Stojadinu Kostiću in sicer: »Ne mogu da se setim uopšte ali ne izključujem, jer je Hudales bio u Užicu, a ja sam ga od ranije znao kako književnika.«³⁸ Kardelj torej potrjuje Hudalesovo prisotnost v osvobojenem Užicu in svoje sodelovanje z njim, vendar na Kostićevo vprašanje, ali se spominja, kdo je bil avtor dramaturgije in ali je bil to Hudales, tega ni potrdil, vendar tudi ne zanikal. Toda tudi to je za nas pomembno.

Pravilnost naše trditve, da je Hudales dramaturgiral Ostrovskega, je potrdil tudi Vladimir Dedijer. Takole mi je odgovoril v pismu: »Malo prej sem dobil Vaše pismo. Pregledal sem svoje dokumente in Vam moram povedati, da imate prav. Roman Nikolaja Ostrovskega *Kako se je kalilo jeklo* je odigral veliko vlogo v prvem letu naše partizanske vojske. Marijan Stilinović je bil dober prijatelj Oskarja Hudalesa, ki so mu zaupali nalogo, da dramaturgira Ostrovskega. Marijan bi kot režiser moral režirati to predstavo. Trdno smo upali, da bo vojna zelo hitro končana, a nas je osvetila surova nemška ofenziva konec novembra 1941. leta.«³⁹

Toliko o tem. Odgovoriti pa je treba še na eno vprašanje, ki si ga prav tako zastavlja Kostić: Kakšen je bil Stilinovićev delež pri prevajanju dramaturgije.

Poleg podrobnosti o pisanju omenja Hudales tudi težave, ki jih je imel pri prevajanju. Tudi v zvezi s tem vprašanjem je zelo natančen. Govori izključno le o jezikovni pomoči in ne o pomoči pri prirejanju dramaturgije. V prispevku *Oktober v užiški republiki* govori o tem nedvoumno: »... Ko sem se odločil (za vsebinski okvir dramaturgije, opomba E. C.), mi delo ni bilo več težko. Čeprav sem srbsčino dobro obvladal, se mi je včasih zataknilo. Pomoč pa sem hitro našel pri Mitri Mitrović (poznejši ženi Milovana Djilasa). Vladimiru Dedijeru in takratnemu uredniku *Borbe* Stilinoviću.«⁴⁰ Vendar je bil delež pomoči tovarišev, ki jih navaja Hudales, različen. To je Hudales v svojem prispevku za knjigo *Frana Roša Slovenski izgnanci v Srbiji 1941–1945* tudi poudaril. Pripominjam, da je Hudales to izjavil pred letom 1967, to je leto izida Roševe knjige. Vendar je tudi v tej knjigi njegova izjava nedvoumna in ne dopušča nikakršne drugačne razlage: Dramaturgijo je pripravil Hudales, Stilinović pa mu je le jezikovno pomagal. »Mnogo« pomeni le, da je bilo takih jezikovnih problemov več. Govor je to-

³³ Oskar Hudales, ustna izjava.

³⁴ Zora, Zagreb 1969, Izbor in redakcijo izvedel in pripravil za tisk Žarko Stilinović.

³⁵ Prav tam.

³⁶ Pisna izjava Milenka Šobra, 27. avgusta 1985.

³⁷ Pisna izjava Mirka Fajdige, 20. avgusta 1985.

³⁸ Stojadin Kostić, omenjeno delo, odgovor Edvarda Kardelja, 29. junija 1977, str. 331.

³⁹ Pisna izjava dr. Vladimira Dedijera, 20. septembra 1985.

⁴⁰ Tu je Hudales v zmoti. Urednik *Borbe* je bil tedaj Vladimir Dedijer.

rej o jeziku, o ustreznosti izražanja, in ne o vsebinskem svetovanju pri predelavi besedila. Hudaless pravi v Roševi knjigi: »Jezikovno mi je pri dramatizaciji mnogo pomagal tovariš Stilinović.«⁴¹ To nikakor ne pomeni, da je bil Stilinović soavtor. Vsako drugačno razmišljanje je povsem neutemeljeno in odveč. Avtor dramatizacije je bil samo Oskar Hudaless in nihče drug. To ves čas poudarja tudi sam.

Hudaless se je sprva res branil sprejeti nalogo, ki mu jo je naložil Edvard Kardelj, vendar ne zato, ker ne bi dovolj dobro obvladal srbskega knjižnega jezika ali ker nalogi ne bi bil kos. O čem podobnem Hudaless v svojih spominih nikjer ne govori. Zato pa izvemo iz njih, da je imel pomisleke kot pisatelj. Predvideval je, da v tako kratkem času, ki mu je bil na razpolago, ne bo mogel po svojih estetskih kriterijih pripraviti dramatizacije, ki bi se po umetniški plati lahko dostojno primerjala z romanom.

Za vse, kar smo navedli velja, da je Hudaless izvedbo dramatizacije presojal prestrogo, z mirnodobnim pogledom na delo. Kako naj si drugače razlagamo besede: »Skrpal sem jo (dramo, opomba E. C.) v vsej naglici in zato dokaj diletantsko, pa tudi igrali so diletanti.«⁴² Vendar pa velja tudi zanj opravičilo in enako častno priznanje, s kakršnim opravičuje in ocenjuje hkrati delo mladih igralcev, da so odlomke naštudirali in potem igrali »dobesedno s puško v roki«.⁴³

Uporabljeni viri, stari in novi, ki smo jih v razpravo vključili šele mi; in moje širše raziskave slovenske književnosti po okupaciji 1941 odkrivajo v zvezi z dramatizacijo tale dejstva: Roman Nikolaja Ostrovskega *Kako se je kalilo* je dramtiziral Oskar Hudaless. Nalogu mu je zaupal Edvard Kardelj, ki je Hudalessa poznal že pred vojno kot komunista in naprednega pisatelja in je poznal tudi njegove literarne sposobnosti. Čeprav je bil rok za dramatizacijo kratek, je Hudaless nalogo sprejel in se je je takoj lotil. Bila je dokaz velikega zaupanja, hkrati pa mu je pomenila bojovniško dejanje z dragocenim sporočilom v korist narodnoosvobodilnega boja.

Po zamisli je dramatizacija sodila v vsebinski vrh proslave, posvečene štirimajseti obletnici oktobrske revolucije. Z njo se je prireditve končala. Ker zavoljo tega ni prišla v poštev celotna dramatiza-

cija romana, se je dramtizator odločil za njegov prvi del, za državljansko vojno, ki je sledila oktobrski revoluciji. Omejil se je torej na proces, podoben zgodovinskemu dogajanju po okupaciji v Jugoslaviji. Zato so bili tudi dekor in kostumi – ne le zaradi pomanjkanja ustreznega blaga – močno približani takratnim srbskim razmeram.

Hudaless je gradil dramatizacijo na prikazu življenja glavnega junaka Pavla Korčagina. Ker revolucionarne pripovedi ni mogel upoštevati v celoti jo je oblikoval tako, da ni prizadel sintetično podane celote; zato so gledalci po njegovem izboru lahko sledili glavnemu dogajanju. Zgodbo je končal drugače, kakor se konča v romanu, s spodbudnim, v boj naravnanim sporočilom – tudi Jugoslovani smo bili tedaj sredi boja in njegov konec je bil časovno še nejasno daleč – z osvoboditvijo Žitomira in političnih zapornikov.

Zaradi pomena proslave je bilo delo obsežnejše, prizorišč in dejanj pa več, morda tri: v prvem dejanju je morda Hudaless prikazal življenje mladega Korčagina v predrevolucijskem času, v drugem, naj bi predstavil bojovniški kolektiv in smisel njegovega bojevanja, njegovo sodelovanje v revoluciji in vdor boljševikov v Žitomir, v tretjem dejanju pa življenje v žitomirskih zaporih, in osvoboditev političnih zapornikov. Vse to naj bi hkrati tudi simbolično nakazovalo zmagovitost boja ruskega ljudstva proti domačim protirevolucionarnim in mednarodnim intervencijskim silam. Tako sporočilo je bilo pomembno, predvsem pa silno spodbudno tudi za nas.

Pri dramatizaciji si je Hudaless pomagal s srbskim prevodom romana. Čeprav je srbski jezik obvladal, je imel manjše težave z ustreznostjo izražanja. Pri tem so mu pomagali Vladimir Dedijer, Mitra Mitrović in Marijan Stilinović. Na slednjega se je Hudaless največkrat obračal za taka pojasnila. Ni pa bila Stilinovičeva pomoč vsebinske narave; zato je drugačno razmišljanje nevzdržno in neutemeljeno.

S tem smo odgovorili na vsa bistvena vprašanja, kakor se pač da glede na gradivo odgovoriti. Izčrpna pričevanja Oskarja Hudalessa in izjave njegovih sodobnikov izključujejo dvom o njegovem avtorstvu dramatizacije romana *Kako se je kalilo*

j e k l o . Nam pa je ostala pomembna naloga: zbrati čimveč podrobnosti o delu, ki je izgubljeno, in o vsem tem prvič obširno spregovoriti.

IV

Preostane še odgovor na vprašanje, kakšen je pomen Hudalesove dramatizacije za slovensko književnost med narodnoosvobodilnim bojem.

Znano je, da je slovenski pisatelj ustvarjal tudi v tem obdobju, da je bil njegov literarni opus obsežen in pomemben. Izstopata zlasti poezija in dramatika, čeprav je bilo za slednjo v začetnem obdobju narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem manj možnosti. Ni pa treba posebej dokazovati, kako pomembna bi bila za rast narodnoosvobodilne misli, če bi jo v večjem obsegu dobili že leta 1941. O tem nas zgovorno pouči tisti del izjave komandirja Grosupeljske čete Dolfja Jakhla, v katerem govori o prireditvah kulturne in politične vsebine. O njih je leta 1942 poročal Vladimir Pavšič-Matej Bor v reportažnem zapisu v partizanskem taboru (*Slovenski zbornik* 1942). Te prireditve in Borov recitacijski nastop v Grosupeljski četi sodijo med prve dramske prireditve na Slovenskem.

Zato je toliko bolj presenetljivo, da je v kratkem obdobju nekaj mesecev (od ustanovitve Osvobodilne fronte 27. aprila do odhoda Vladimira Pavšiča-Mateja Bora v Grosupeljsko četo v začetku decembra 1941) nastalo več dramskih del kot v naslednjem, mnogo daljšem obdobju, to je od Borovega odhoda v Grosupeljsko četo do italijanske kapitulacije 8. septembra 1943. Vsa ta dela so bila zaradi nepoznavanja partizanskega življenja v letu 1941 po zahtevnosti uprizoritve zasnovana bolj mirnodobsko. Dogajanje je bilo na široko podano in za izvedbo je bilo treba precej igralcev. Potrebni je bilo več bojnih izkušenj – tudi pisateljev – da se je izoblikovala najpomembnejša in najprimernejša partizanska dramska oblika – skeč. Zahtevnejša dela so bila primernejša za slovesnejše priložnosti,

predvsem na osvobojenem ozemlju, in za sposobnejši igralski kolektiv. Prva dramska dela so nastala predvsem iz osebnega protesta nad uzakonjeno nesvobodo in modernim suženjstvom, ki ga je prinesla okupacija. Ta ugotovitev pa velja za vse leposlovno delo, ki je nastalo v prvih mesecih okupacije. Idejno bližja narodnoosvobodilnemu programu so dela, ki obračunavajo z nezdravimi razmerami v predvojni družbeni stvarnosti, in tista, ki prikazujejo revolucionarno dogajanje v tujini in na domačih tleh. Večina znanih dramskih del, ki so nastala v začetnem obdobju NOB, je brez uprizoritvenih pretenzij. Uprizorjena naj bi bila šele, ko bi to dovoljevale razmere (npr. komedija Toneta Čufarja). Drama Karla Destovnika-Kajuha in Bojana Štiha *Mati* pa naj bi bila uprizorjena v povojnem obdobju. Tako sta avtorja utemeljevala svoj namen. Tudi dramatizacija romana *Kako se je kalilo jeklo* Oskarja Hudalesa še ni upoštevala tipičnih zakonitosti partizanske dramatike. Takrat jih še niso poznali, ne on in ne vodstvo odpora, ki mu je dramatizacijo naročilo. Vendar najdemo v njej marsikatero tipično značilnost leposlovnih del, nastalih med NOB (tudi dramski igralci so npr. ljubitelji, scena je zaradi pomanjkanja materiala in rekvizitov le nakazana, prav tako kostumi, partizansko gledališče je kos vsaki oviri). Uprizoritev te dramatizacije, ki je zahtevala precej igralcev in raznolika prizorišča, to lahko domnevamo, je bila možna, ker je bila na osvobojenem ozemlju in v stabilnih življenjskih razmerah ter bila deležna načrtnega spodbujanja kulturnega delovanja.

Med prva dramska dela, nastala v obdobju narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem, sodita neohranjena komedija Toneta Čufarja in drama *Mati* Karla Destovnika-Kajuha in Bojana Štiha-Petra Novljana. Obe deli sta bili aktualni in sta opisovali čas pred vojno. *Mati* je edino ohranjeno dramsko besedilo, nastalo leta 1941. Jeseni se je lotil pisanja drame iz sodobnega življenja France Filipič. Naslovil jo je *Sončnica*. Tudi ta se je po vojni izgubila.

⁴¹ Fran Roš: *Slovenski izgnanci v Srbiji 1941–1945*, Slovenci na osvobojenem ozemlju v Srbiji (izjava Oskarja Hudalesa), str. 244.

⁴² Fran Roš, omenjeno delo, str. 244.

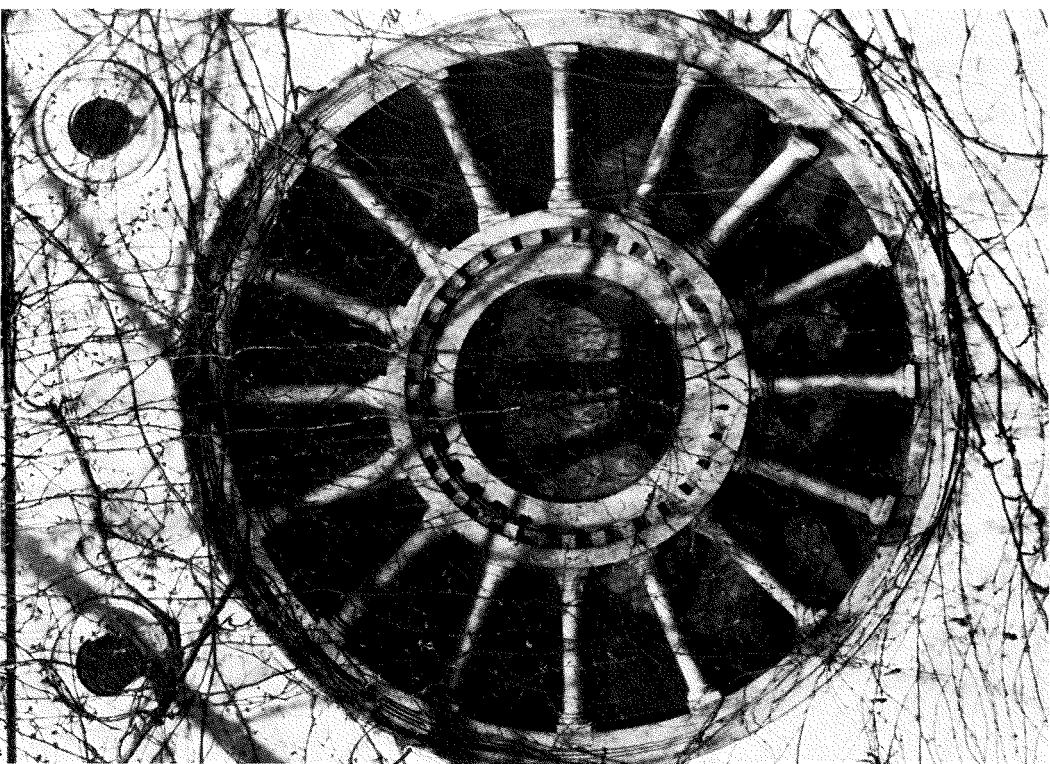
⁴³ Prav tam.

Nekako v istem času je nastala Hudalesova dramatizacija romana *K a k o s e j e k a l i l o j e k l o*, le da je bil dramaturgju čas precej krajše odmerjen. Dela ne poznamo, ker se ni ohranilo. Pripada pa mu častno mesto v srbski književnosti narodnoosvobodilnega boja in ga z enako pravico kot delo slovenskega avtorja uvrščamo v slovensko književnost tistega časa. Enako je tudi s pesmijo *W i r K a m e r a d e n* Franceta Filipiča in s kratko prozo Alme Karlinove, pisane v nemškem jeziku.

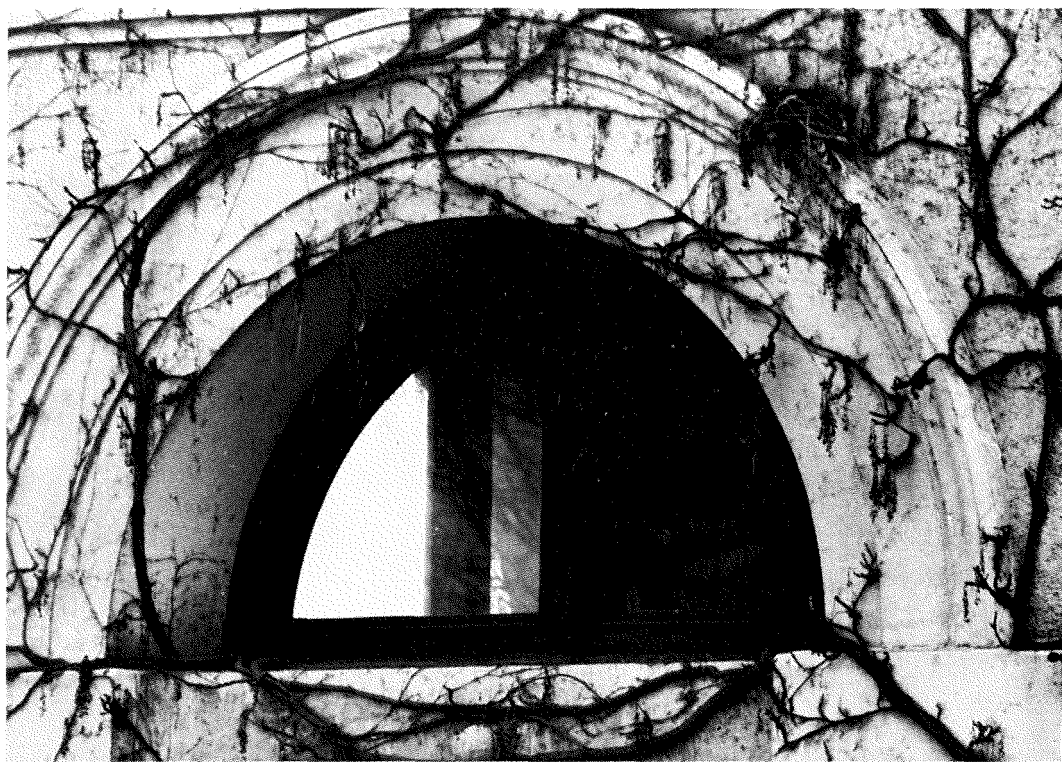
Naše ravnanje je upravičeno, saj vemo, da je bila dramatizacija Ostrovskega name-

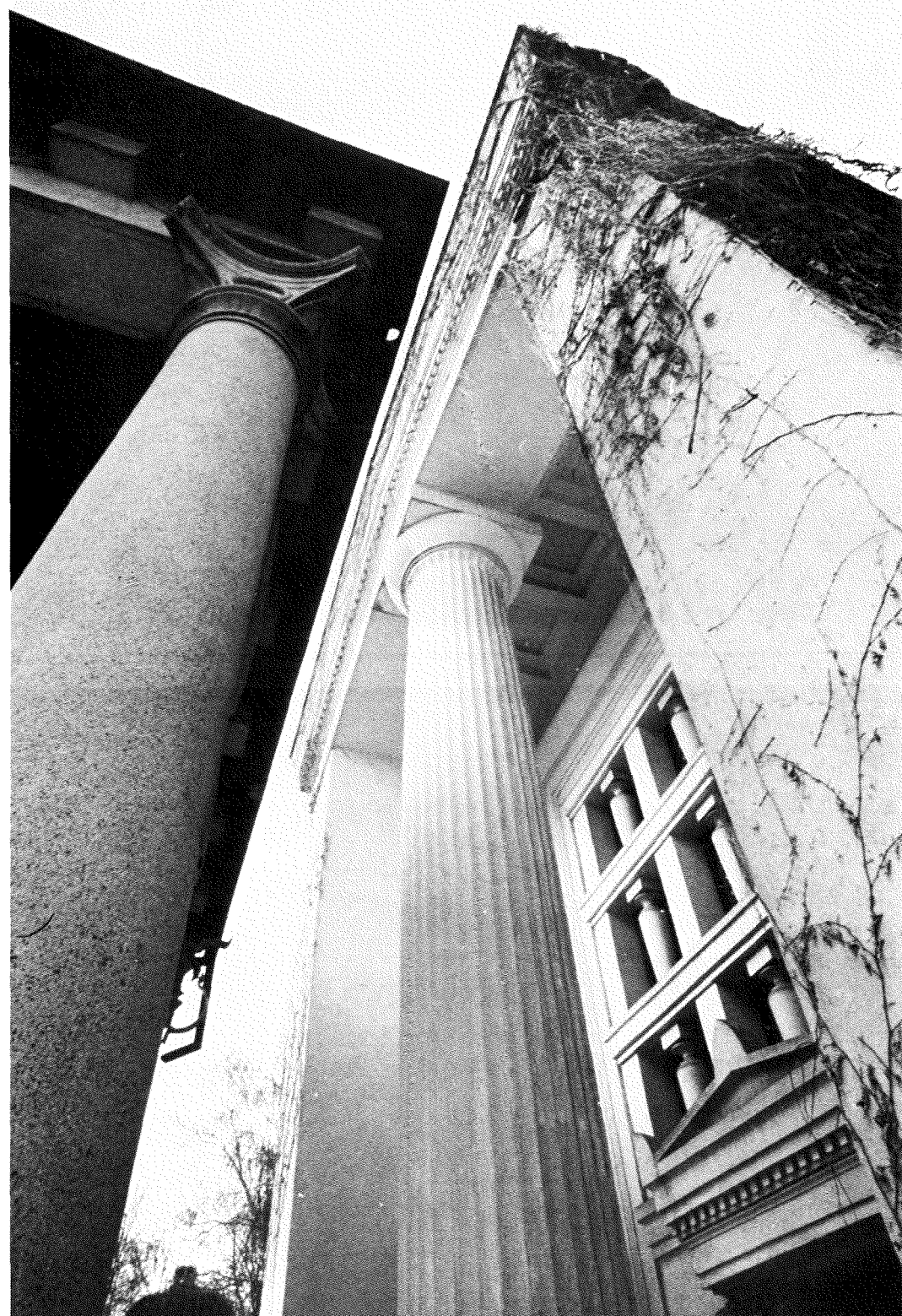
njena pravzaprav jugoslovanskim gledalcem. Proslavo so si ogledali poleg domačinov tudi drugi, borci, izgnanci in begunci iz Hrvatske, Bosne – Hercegovine in Slovenije. Za slovensko literarno ustvarjanje v narodnoosvobodilnem boju pa je to prvo naročeno, torej načrtno zasnovano delo. Nastalo je s povsem določeno nalogo in za povsem določene potrebe jugoslovanskega narodnoosvobodilnega boja. Hkrati je Hudalesova dramatizacija edino delo slovenskega pisatelja, ki je bilo v prvem letu narodnoosvobodilnega boja tudi uprizorjeno, in to z velikim uspehom.

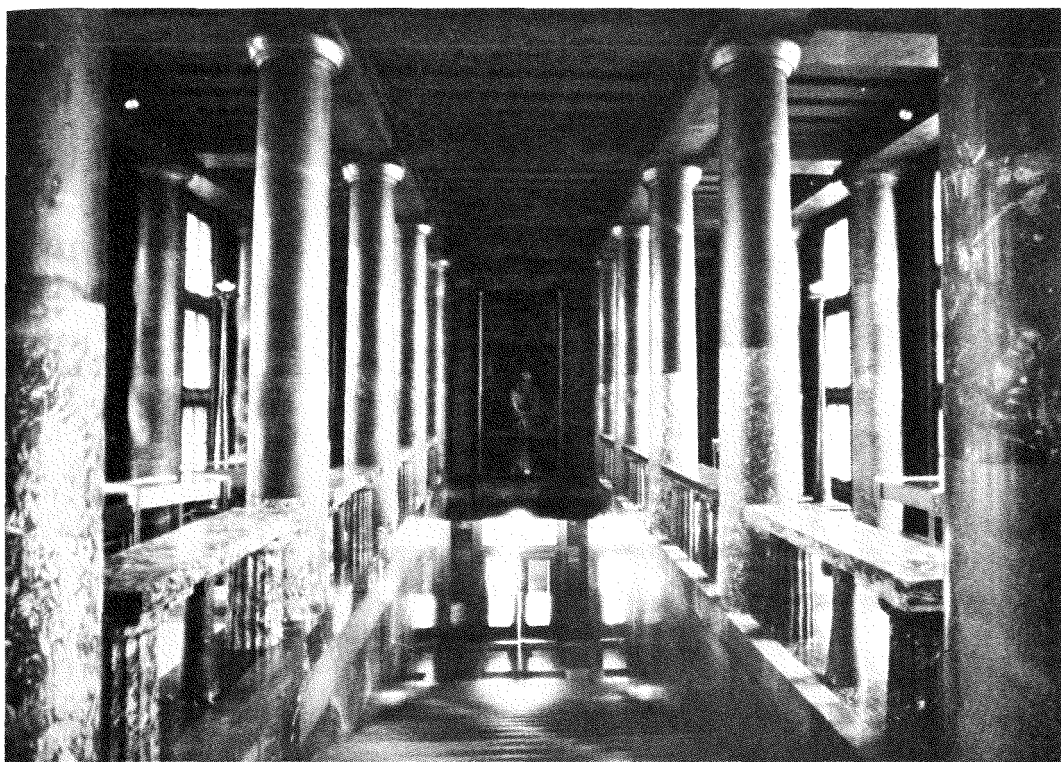

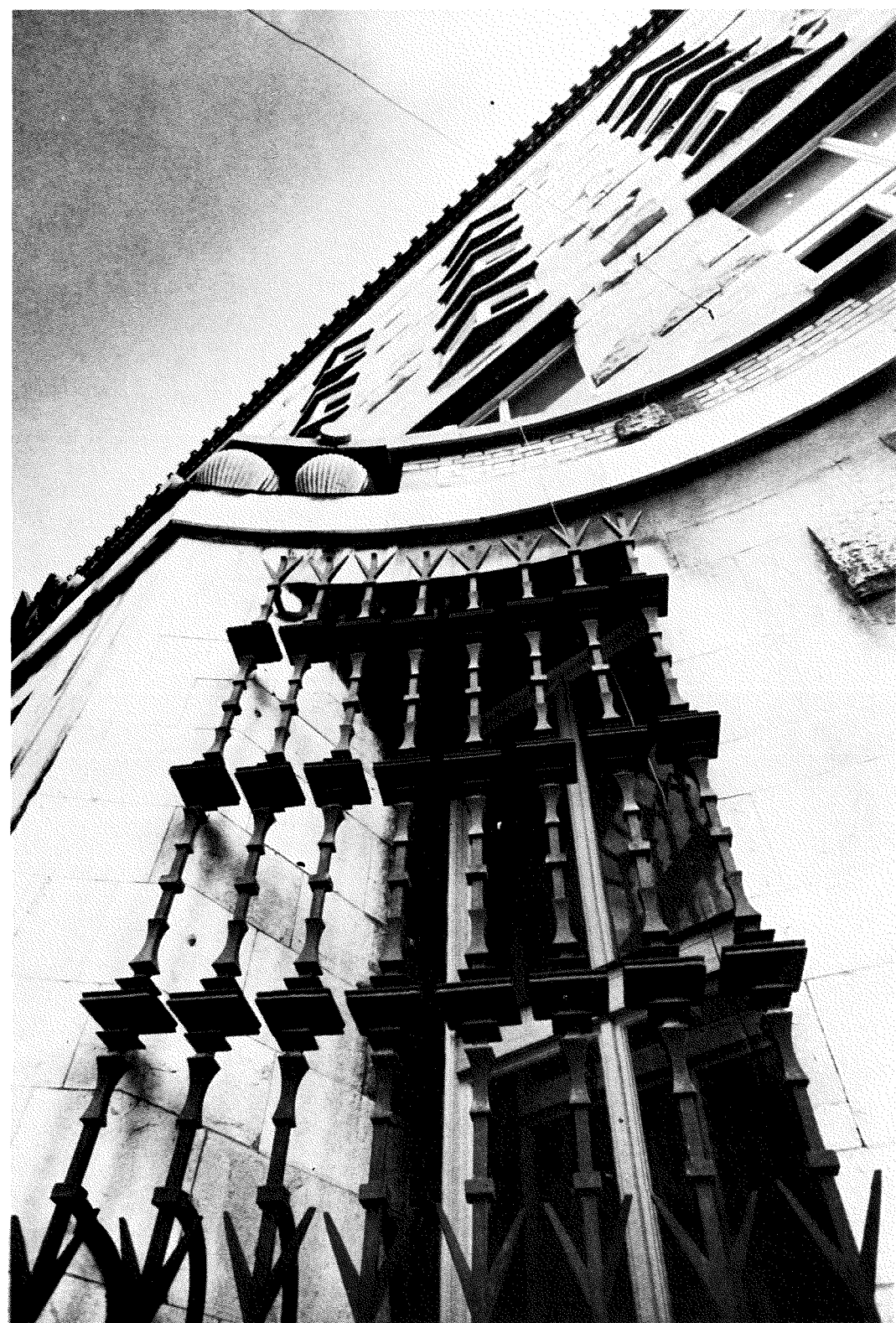

ARHITEKT JOŽE PLEČNIK (MIŠKO KRANJEC, MAJ 1986)

DR. MILICA KACIN-WOHINZ

O odnosih Komunistične partije Jugoslavije s komunističnima partijama Italije in Avstrije med vojnama

Pričujoče besedilo
je bilo napisano v letih 1978–1981 v okviru
izvajanja projekta
Zgodovine Zveze komunistov Jugoslavije.
Skozi prizmo odnosov
Komunistične partije Jugoslavije
s sosednjima komunističnima partijama
je bila,
kot specifika slovenskega in hrvaškega
naroda med vojnama,
predvidena osnovna informacija
o slovenski in hrvaški manjšini
zunaj meja stare Jugoslavije.
Čeprav v sklopu italijanskega
in avstrijskega delavskega gibanja
in njihovih komunističnih partij,
je razredno gibanje jugoslovanskih manjšin
sestavni del
gibanja jugoslovanskih narodov
in zato sodi tudi v zgodovino
Zveze komunistov Jugoslavije.
In to tem bolj,
ker je bil
razredni in narodni odpor manjšin
pogoj
za poznejši narodnoosvobodilni boj na
teh ozemljih,
in ne nazadnje,
ker je prav ta odpor privedel do priključitve
večjega dela
nekdaj italijanske Julijske krajine
k novi Jugoslaviji.
Tak koncept je bil sprejet v komisiji
predsedstva centralnega komiteja
Zveze komunistov Slovenije
za zgodovino Zveze komunistov
in v delovni skupini drugega dela
(med vojnama)
zgodovine
Zveze komunistov Jugoslavije.
Toda zadnja redakcija
je to problematiko skoraj v celoti izločila iz
prvotnih besedil zgodovine.
Na kratko,
z neustreznimi trditvami jo je v nekaj vrsticah
predstavila v uvodnem poglavju
Narodnoosvobodilni boj,
s čimer je bila pretrgana kontinuiteta v letih
1920–1941.
Besedilo,
sestavljeno iz odlomkov, predvidenih za
ustrezna poglavja,
objavljam v dopolnitev
Zgodovine Zveze komunistov Jugoslavije
(Komunist/Državna založba, Ljubljana 1986)
in kot dokument,
ki me kot soavtorico te zgodovine
razbremenjuje odgovornosti
za pomanjkljivo upoštevanje
primorske, istrske in koroške delavske
problematike med vojnama.

Odnosi med KP Jugoslavije, KP Italije in KP Avstrije so se razvijali predvsem ob reševanju narodnega vprašanja zatiranih jugoslovanskih manjšin v Italiji in Avstriji. Spodbujalo jih je dejstvo, da se je narodno in razredno osveščeno prebivalstvo, zlasti v Julijski krajini, organizirano upiralo asimilacijskim težnjam na narodnem in gospodarskem področju ter posebej raznorodovalni politiki fašističnega režima. Ta odpor manjšin za ohranitev narodnih pravic, s ciljem narodne osvoboditve, je bil hkrati odpor proti fašizmu in imperializmu italijanske države in dejansko zaveznik revolucionarnega delavskega gibanja. Z zaostrovanjem fašističnega nasilja, ki je poglabljalo pavperizacijo in socialno podrejenost manjšin, so te postajale čedalje bolj revolucionarne, zato je bila temeljna usmeritev komunistične partije na tem ozemlju povezava razrednega boja vladajočega naroda z bojem proti nasilni asimilaciji manjšin in za njihovo pravico do samoodločbe in odcepitve od Italije in Avstrije. S temi vprašanji sta se v glavnem ukvarjali KP Italije in KP Avstrije, ki sta od ustanovitve vključevali tudi komuniste slovenske in hrvaške narodnosti. To je bilo v skladu z navodili kominterne in s sklepi III. konference KP Jugoslavije januarja 1924, ki je v resoluciji o narodnem vprašanju zahtevala, da se proletariat in kmetje južnoslovanskih narodnosti zunaj Jugoslavije »zberejo okrog revolucionarnega proletariata in delovnega ljudstva drugih nacij«.

Na ozemlju Julijske krajine, kjer je prebivalo nad 300.000 Slovencev in skoraj 200.000 Hrvatov, so se slovenski in hrvaški socialdemokrati pod vodstvom Henrika Tume in Ivana Regenta na deželni konferenci 6. aprila 1919 organizirali v samostojno socialistično stranko in sprejeli načela in taktiko oktobrske revolucije in diktature proletariata. Spričo načela, da sme v vsaki državi obstajati le ena komunistična partija, so se na deželni konferenci 21. septembra istega leta vključili v italijansko socialistično stranko, ki je bila že od marca 1919 sekcija komunistične internacionale. Pri tem so poudarili, da vstop v italijansko stranko ne prejudicira načela o pravici naroda do samoodločbe. Italijanskim osrednjim organizacijam so se pridružili še sindikati, socialistična mladina, gospodarske zadruge in višji kulturni svet za slovenski proletariat. Na priključitev slovensko-hrvaških delav-

skih organizacij k italijanski še pred aneksijo Julijske krajine k Italiji je vplivalo dejstvo, da so bile organizacije vseh treh narodnosti na isti revolucionarni liniji tretje internacionale in da je obstajalo splošno revolucionarno razpoloženje, ki je obetalo socialistično revolucijo v Italiji.

Množično delavsko gibanje se je v Julijski krajini razvilo leta 1920, ko je popustil okupacijski režim, ki je leto prej s prepovedmi javnih manifestacij, z internacijami in obsodbami pred vojaškim sodiščem zatiral tako delavsko kot slovensko-hrvaško narodno gibanje, kajti obe sta se mu zdeli nevarni za italijanske nacionalne interese. Leta 1920 so se delavske organizacije razmahnile iz mest na slovensko-hrvaško podeželje. Poleg italijanskih časopisov je od februarja 1920 do avgusta 1926 izhajal v Trstu tudi slovenski časopis Delo. Za razmah revolucionarnega delavskega gibanja med slovensko-hrvaškimi množicami je bilo odločilno dejstvo, da so pripadale v glavnem socialno ogroženim slojem in hkrati tisti narodnosti, ki jo je Italija nameravala raznaroditi. Ljudje so le od proletarskega internacionalizma, od revolucije in spremembe družbenega reda v Italiji pričakovali socialno in narodno osvoboditev.

Delavsko gibanje je doseglo vrhunec v septembrski splošni stavki, ki je bila sestavni del gibanja za zasedbo tovarn v Italiji in se je končala z neučinkovitimi delavskimi barikadami pri Sv. Jakobu. Odmev tega gibanja so bili dogodki v Istri: raški rudarji so zasedli rudnike in od 2. marca do 8. aprila 1921 živeli in delali v lastni tako imenovani Labinski republiki; sledila sta upora kmetov na Proštini in v Marezigah. Vendar so bile te akcije že obrambnega značaja, posledica naraščajočega fašističnega terorja proti delavskemu in narodnemu gibanju. Zadušile so jih združene italijanske vojaške in fašistične sile z oboroženo intervencijo. To je bil prvi primer spopada s fašizmom na etničnem ozemlju jugoslovanskih narodov.

Poraz delavskega gibanja v drugi polovici leta 1920 v Italiji je v italijanski socialistični stranki spodbudil odpor proti reformizmu in zahtevo po ustanovitvi komunistične partije v skladu z zahtevami tretje internacionale. V Komunistično partijo Italije, ustanovljena je bila 21. januarja 1921, so se z redkimi izjemami vključili socialisti slovenske in hrvaške narodnosti v Julijski krajini. Z rapalsko pogodbo, sklenjeno 12.

novembra 1920 med Italijo in Jugoslavijo, so bili Julijska krajina, mesto Zadar z okolico in otoki priključeni k Italiji, Reka pa je postala samostojna država.

V majhni reški državi so 10. novembra 1921 ustanovili avtonomno Komunistično partijo Reke, v kateri je bilo okrog sto članov hrvaške, italijanske in drugih narodnosti. Dotedanja zveza mladih socialistov se je reorganizirala v Zvezo mladih komunistov Reke. Program KP Reke je vseboval rušenje kapitalističnega družbenoekonomskega reda z revolucionarno metodo in ustvaritev proletarske reške države. Dne 9. februarja 1924 se je KP Reke priključila KP Italije in z njo tudi njena mladinska in ženska sekcija, saj s priključitvijo reške države k Italiji januarja 1924 ni bilo več razloga za njeno avtonomijo in samostojnost.

V slovenskem delu Koroške, ki je bil pod Avstrijo, so se slovenske delavske organizacije priključile avstrijskim. KP Jugoslavije in KP Avstrije sta že leta 1921 zavzeli enotno stališče do plebiscita na Koroškem s parolo bojkota: »Proti kapitalistični samoodločbi – za proletarsko!« Naslednje leto je KP Jugoslavije poslala KP Avstriji kadrovsko pomoč za volilno kampanjo med koroškimi Slovenci, vendar iz dosedanjih raziskav ni razvidno, da bi se partiji podrobneje ukvarjali z vprašanjem slovenske manjšine v Avstriji.

V Italiji je s prihodom fašizma na oblast delavsko gibanje pretrpelo velike izgube. Zaradi aretacij in preganjanja, pa tudi zaradi sektaške politike KP Italije je število članov KP Italije v Julijski krajini padlo od 4000 na 1500. Glavno aktivnost so komunisti prenesli v ilegalo, čeprav so njihove organizacije formalno še ostale legalne do uvedbe totalitarnega fašističnega režima novembra 1926. Kongres slovenske sekcije komunistične mladine oktobra 1923 je ugotavljal, da fašizem nima korenin med slovenskimi in hrvaškimi množicami zaradi buržoaznega značaja njegove vladavine in zaradi njegove raznarodovalne politike do narodne manjšine.

Ljudje so se približevali komunistični partiji tudi zaradi razočaranja nad neuspehi slovenskega političnega društva Edinost pri obrambi narodnih pravic. Tako je na volitvah v italijanski parlament 6. aprila 1924 navkljub ostremu fašističnemu terorju KP Italije dobila v Julijski krajini veliko glasov

in izvoljen je bil slovenski komunist Jože Srebrnič.

Na levičarsko usmerjenost slovensko-hrvaških množic je vplivala predvsem njihova gospodarsko-socialna podrejenost in huda ekonomska kriza. Kriza ni bila samo posledica vojne škode, izgube prirodnega zaledja za izvoz poljedelskih pridelkov ter razširitve italijanskega kapitala na industrijske obrate, rudnike in finančne zavode, marveč je bila predvsem posledica italijanske in fašistične raznarodovalne politike. Po programu za spremembo narodnostne strukture ob italijansko-jugoslovansko meji, imenovanem »etnična bonifikacija«, so italijanski finančni zavodi kupovali zadolžena kmečka posestva, posebno hrvaška v Istri, in nanja naseljevali italijanske kolone. Med leti 1921 in 1924 je bilo prodanih okrog 1500 posestev in hrvaški ter slovenski kmet sta postajala kolona na lastni zemlji ali pa sta se morala izseliti. Do leta 1928 je italijanski kapital prevzel tudi slovenske finančne zavode. Hkrati je oblast ukinila poleg delavskih tudi slovensko-hrvaške gospodarske zadruge s posojilnicami in hranilnicami, ki so bile dotlej ekonomska opora manjšine v Italiji. Uničenje gospodarskih struktur in onemogočanje razvoja svobodnih poklicev je sililo kmečko prebivalstvo, da se je zaposlovalo kot cenena delovna sila v industriji ali se izseljevalo. Vse to je povzročilo splošno obubožanje slovensko-hrvaške skupnosti in znižanje ravni njene socialne strukture. V letih 1931–1932 je na pobudo komunistov v Istri prišlo do kmečkih demonstracij, zlasti ženskih, z zahtevami po odpisu davkov, po odstopu krajevnih oblastnih organov in za pravico do uporabe maternega jezika.

Levičarska usmeritev slovenskega in hrvaškega kmečkega prebivalstva je spodbudila komuniste k pripravi programa za reševanje narodnega vprašanja manjšin v Italiji v duhu sklepov tretjega razširjenega plenuma izvršnega komiteja komunistične internacionale. Že ob priključitvi Reke k Italiji je KP Italija oktobra 1923 izdala proglas, v katerem je poudarila pravico narodnih manjšin do samoodločbe in narodne svobode. Komunistično politiko na področju slovensko-hrvaške manjšine so načrtovali slovenski komunisti v italijanski partiji (Martelanc, Pertot) skupaj s komunisti iz Slovenije (Gustinčič, Kermavner, Klopčič) na podlagi stališč tretje konference KP Jugoslavije.

To politiko je sprejela KP Italije v tezah o narodnem in kolonialnem vprašanju na III. kongresu januarja 1926 in uvrstila zatirane nacionalne manjšine v Italiji med nosilce revolucije. V skladu s sklepom petega kongresa komunistične internacionale iz leta 1924, ki je naložil KP Italije, da vodi narodno propagando v sporazumu s KP Jugoslavije, je KP Italija v tezah za III. kongres predvidela oblikovanje akcijskega programa za delo med manjšinami v Italiji v sporazumu s KP Jugoslavije in KP Avstrije (o južnem Tirolu). Obvezala se je, da bo skupaj s KP Jugoslavije bila boj zoper italijanski in srbski imperializem, boj, ki bi bil privedel do odcepitve Slovencev in Hrvatov od Italije in Srbije in do ustanovitve neodvisnih republik v sklopu federacije balkanskih narodov.

Problematika Julijske krajine je bila v okviru politike KP Italije specifična, posebno potem, ko je fašistični režim v letih 1927–1928 ukinil vse slovenske in hrvaške narodne pravice in ko je boj proti eliminaciji narodnih manjšin prevzela ilegalna narodnorevolucionarna organizacija z metodo individualnega terorja. KP Italija je skušala preusmeriti narodne revolucionarje h komunističnemu reševanju narodnega vprašanja, vendar mladi komunisti, ki so v želji po aktivnem boju proti fašizmu sodelovali v njihovi organizaciji, niso bili usposobljeni za to nalogo. Konkretnega programa za delo med manjšinami KP Italije ni sprejela do leta 1929, čeprav jo je revolucionarno in celo vstajniško razpoloženje Slovencev in Hrvatov že od leta 1926 sililo v podrobno načrtovanje dejavnosti. Slovenski komunisti v KP Italije so leta 1926 sestavili akcijski program, leto pozneje pa teze o položaju v Julijski krajini in nalogah komunistične partije. Politično pripravo revolucije v deželi so videli v zavezništvu s slovenskim kmečkim prebivalstvom, v povezavi gesla za delavsko-kmečko republiko z geslom za samoodločbo naroda.

Med drugim so značilni načrti o samostojni Zvezi slovensko-hrvaških kmetov, da bi zastopale nacionalne in socialne interese, o enotni fronti vseh plasti zatirane manjšine in o ustanovitvi posebne organizacije za slovenske in hrvaške komuniste v sklopu KP Italije, ki bi prevzela vodstvo nacionalnega gibanja. Predviden je bil tudi poseben odbor iz predstavnikov KP Jugoslavije in KP Italije za usklajevanje dejav-

nosti v obeh državah. Vendar v končni program za delo med manjšinami, sprejet je bil leta 1929, nobeden od teh predlogov ni bil vključen, bodisi zaradi ožanja politike na čiste razredne interese, bodisi zaradi podcenjevanja narodnega vprašanja in deviacij komunistov na terenu, ko je šlo za nacionalno politiko. KP Italije je tedaj označila narodno vprašanje s kmečkim, v boju zatirane manjšine je videla le potencialnega zaveznika proletarske revolucije, osnovanje slovenske in hrvaške sovjetske republike pa je predvidevala le po zmagi proletarske revolucije v Italiji.

Prvi znani sestanek med predstavniki KP Jugoslavije in KP Italije je bil leta 1925, vendar sta partiji šele na sestanku januarja 1930 na zahtevo KP Jugoslavije konkretizirali parolo o samoodločbi s parolo »za enotno in neodvisno Slovenijo in Hrvaško« in sprejeli enotna gesla proti vojni ter za vsakdanje narodne in socialne zahteve jugoslovanske manjšine v fašistični Italiji. Tedaj je tudi KP Avstrije na pobudo KP Jugoslavije prvič javno proglasila načelo o pravici slovenske manjšine do samoodločbe in odcepitve od Avstrije in pozvala slovenske in nemške delavce in kmete v skupni boj za strmoglavljenje kapitalističnih vlad Avstrije, Jugoslavije in Italije kot edini poti do samoodločbe. Ko so leta 1929 in 1930 v Julijski krajini ustrelili pet narodnih revolucionarjev (Gortan, Bidovec, Marušič, Miloš, Valenčič), sta centralni komite KP Italije in centralni komite KP Jugoslavije izdala ločena proglasa z obsodbo fašistične zatiral-ske politike. KP Italije je pozvala italijanski proletariat, naj uvrsti ustreljene borce za narodno svobodo Slovencev in Hrvatov v Italiji med svoje junake.

Geslo o združenih in neodvisnih Sloveniji in Hrvatski je bilo v skladu z narodno politiko KP Jugoslavije sprejeto na IV. kongresu novembra 1928. Spadalo je v politiko obvezne odcepitve jugoslovanskih narodov od enotne države, čeprav kongres vprašanja jugoslovanskih narodnosti zunaj Jugoslavije ni obravnaval.

Za popularizacijo in realizacijo poenotnih stališč sta KP Italije in KP Jugoslavije po sklepu januarskega sestanka v letih 1930 in 1935 izdajali skupno glasilo Delo za Slovence v vseh državah – Jugoslaviji, Italiji, Avstriji, Madžarski in v izseljeništvu – medtem ko sklep o posebni prilogi Proletera za istrske Hrvate ni bil uresničen. Delo je po-

svečalo posebno pozornost narodnemu vprašanju in boju proti vojni. Izhajalo je na Dunaju in v Parizu, urejali so ga slovenski komunisti v KP Jugoslavije in KP Italije (Regent, Kuhar, Bebler, Vilhar). Izdajanje skupnega glasila komunističnih partij dveh sosednjih dežel je najbrž edinstveni primer v tem delu Evrope in kaže na akutnost slovenskega narodnega vprašanja, na dozorelost komunističnih stališč v narodni politiki in na visoko stopnjo internacionalistične zavesti.

Na naslednjem sestanku predstavnikov KP Jugoslavije in KP Italije decembra 1932 je bila ugotovljena potreba po sklicu konference predstavnikov komunističnih partij Jugoslavije, Italije, Avstrije in Madžarske, da bi obravnavali vprašanja vojne, narodno-revolucionarnih gibanj in medsebojnega sodelovanja, medtem ko bi centralna komiteja KP Jugoslavije in KP Italije sporazumno rešila vprašanje teženj po ustanovitvi KP Slovenije in konkretizirala geslo o zedinjeni in neodvisni Sloveniji. Očitno so težnje po samostojni slovenski partiji, ki bi vključevala Slovence v vseh državah, usmerile pozornost k slovenskemu narodnemu vprašanju, medtem ko o Hrvatih, ki so bili tudi razdeljeni na tri države, dokumenti posebej ne govorijo.

Načrtovane konference ni bilo, pač pa sta centralna komiteja KP Jugoslavije in KP Italije na izhodiščih konference evropskih partij v Essnu in z vidika nevarnosti vojne med Italijo in Jugoslavijo februarja 1933 sprejela skupno deklaracijo s protivojnim stališčem. V njej se partiji obvezujeta, da bosta podpirali in razvijali boj vseh zatiranih narodov in narodnih manjšin v obeh državah in da se bosta brez pridržkov ali pogojev bojevali za »pravico samoodločbe, osvoboditve in združitve slovenskega, hrvaškega, albanskega, makedonskega in drugih narodov v Jugoslaviji in Italiji«. Bojevali se boste tudi proti vsem oblikam zatiranja in raznorodovanja ter za izgon italijanskih osvajalcev iz Julijske krajine in Albanije in srbskih osvajalcev iz Hrvaške, Slovenije, Makedonije, Črne gore, Kosova. Podprli bosta nacionalno-revolucionarne boje in se zavzemali za revolucionarno zvezo delavskega razreda vladajočih narodov obeh držav z nacionalno-revolucionarnim gibanjem zatiranih narodov in manjšin v Jugoslaviji in Italiji. To dvostrankarsko izjavo sta centralna komiteja marca 1933 dopolnila z

enotnim stališčem o slovenskem vprašanju in o boju proti narodnemu zatiranju slovenskega naroda v Italiji in Jugoslaviji ter zavrnila predlog o ustanovitvi samostojne komunistične partije Slovencev v skladu z načelom, da je v vsaki državi le ena partija, sekcija tretje internacionale.

Deklaracijo in stališče centralnih komitejev obeh partij KP Avstrije ni podpisala, morda zato, da ne bi dala oblastem povoda za razpust, kar bi prizadelo tudi centralni komitej KP Jugoslavije, ki je tedaj ob podpori KP Avstrije imel sedež na Dunaju. Sodelovanje med avstrijsko in jugoslovansko partijo je bilo v tistem času osredotočeno predvsem na tiskanje literature za Jugoslavijo, na vzdrževanje zvez med centralnim komitejem KP Jugoslavije in komunističnimi organizacijami v Jugoslaviji, na vzdrževanje zvez za ilegalne prehode čez mejo in za prenos literature v Jugoslavijo in Italijo. Vse to so opravljali zlasti slovenski komunisti v KP Avstriji.

Na podlagi dvostrankarske deklaracije, stališč centralnih komitejev KP Jugoslavije in KP Italije do slovenskega vprašanja ter na podlagi obsežne analize tega vprašanja, ki jo je pripravila skupina slovenskih komunistov v KP Jugoslavije in KP Italije v Moskvi (Gustinčič, Hudomal, Regent), je bila formulirana posebna deklaracija o slovenskem vprašanju. Decembra 1933 je o njej razpravljala balkanski sekretariat pri komunistični internacionali (navzoči so bili za KP Jugoslavije: Gorkič in Gustinčič, za KP Italijo: Togliatti, Grieco in Regent, za KP Avstrijo: Kersche), 11. januarja 1934 je besedilo deklaracije potrdil sekretariat izvršnega komiteja komunistične internacionale, aprila pa so jo podpisale komunistične partije Jugoslavije, Italije in Avstrije. V njej so poudarile, da spričo nasilnega razkosanja slovenskega naroda, njegovega odpora in imperialističnih spletk vladajočih držav brezpogojno podpirajo pravico slovenskega naroda do samoodločbe, tj. do odcepitve od imperialističnih držav Jugoslavije, Italije in Avstrije. To geslo so konkretizirale z geslom boja za združitve slovenskega naroda. Partije se v deklaraciji ne omejujejo na podporo slovenskemu narodno-revolucionarnemu gibanju, temveč nalagajo komunistom treh vladajočih narodov, da uresničujejo gesla o narodnemu vprašanju z razvijanjem vsakdanjih množičnih bojov proti vsem konkretnim oblikam narodnega zati-

ranja in raznarodovanja po srbski, italijanski in avstrijski buržoaziji. Od slovenskih komunistov v vseh treh državah pa je deklaracija zahtevala, da povežejo boj za osvoboditev in združitve Slovencev z bojem proti lastni buržoaziji za vzpostavitev delavske oblasti, kajti »slovenski narod svojo osvoboditev in združitve lahko doseže samo z revolucionarnim bojem pod vodstvom delavskega razreda in v zvezi z revolucionarnim bojem vladajočih narodov«.

S tristrankarsko deklaracijo je bilo slovensko vprašanje postavljeno v okvir mednarodnega delavskega gibanja, geslo o zedinjeni Sloveniji je bilo avtoritativno potrjeno, odgovornost za njegovo uresničitev pa so prevzeli tudi komunisti treh vladajočih narodov, kar pomeni kakovosten korak naprej v komunistični nacionalni politiki. Za slovenske komuniste je deklaracija pomenila neposredni prehod v oborožen boj za zedinjeno Slovenijo. Vprašanje je, zakaj KP Jugoslavije in KP Italije nista sprejeli podobne deklaracije za zedinjenje hrvaškega naroda. Glede istrskih Hrvatov, zatiranih v fašistični Italiji, sta partiji sprejeli le splošno načelo o samoodločbi z deklaracijo leta 1933; tudi ustanovni kongres KP Hrvaške leta 1937 se ni posebej dotaknil tega vprašanja.

V obdobju ljudske fronte je program zedinjene in svobodne Slovenije ostal nespremenjen, vendar ga KP Jugoslavije ni več poudarjala, saj je ugotovila, da velika večina slovenskega naroda ne želi odcepitve od Jugoslavije. V skladu z novo politiko KP Jugoslavije za ohranitev in obrambo Jugoslavije pred fašistično agresijo so bile v ospredju parole za enakopravnost, za demokratske svoboščine in za boj proti fašizmu. Očitno je ta nova ljudskofrontna usmeritev vplivala na dejstvo, da po letu 1934 ni bilo več pogovorov med KP Jugoslavije, KP Italije in KP Avstrije o narodnem vprašanju in deklaraciji iz let 1933 in 1934 v partijskem tisku nista bili več omenjeni. Delo, skupno glasilo KP Jugoslavije in KP Italije, je leta 1935 prenehalo izhajati.

S predstavniki centralnega komiteja KP Avstrije je centralni komite KP Jugoslavije aprila 1934 obravnaval posledice po zlomu delavske vstaje v Avstriji, s centralnim komitejem KP Italije pa je maja 1937 podpisal še tretjo skupno deklaracijo ob sklenitvi prijateljske pogodbe med fašistično Italijo in Jugoslavijo. V njej partiji ugotavljata, da

med italijanskim in jugoslovanskimi narodi ni nasprotij, saj imajo enake interese in cilje, prijateljska pogodba med državama pa je v nasprotju s temi interesi, zato naj se množice zoperstavijo zunanji politiki obeh držav, ki je na liniji osi Rim – Berlin. Nacionalnega vprašanja deklaracija ne omenja.

Medtem se je v Julijski krajini protifašistično in protivojno razpoloženje Slovencev in Hrvatov javno manifestiralo ob mobilizaciji za vojno v Etiopiji. To je spodbudilo vodstvo KP Italije in regionalno partijsko organizacijo, da sta v skladu z ljudskofrontno politiko januarja 1936 sklenili akcijski pakt z ilegalnim narodno-revolucionarnim gibanjem Slovencev in Hrvatov Julijske krajine. V paktu so se podpisniki zavezali, da bodo skupaj razvijali množično gibanje za narodne in socialne pravice manjšine v fašistični Italiji in ustvarjali slovensko-hrvaško ljudsko fronto v povezavi z italijansko. KP Italije je potrdila načelo o pravicah Slovencev in Hrvatov do samoodločbe in odcepitve od Italije, ne pa tudi gesla o zedinjeni Sloveniji in Hrvaški. Ta cilj se ji je očitno zdel nerealen, ker je predvidevala revolucijo v Italiji, ne pa tudi Jugoslaviji. Narodno-revolucionarna organizacija se je odrekla terorističnim akcijam in se preusmerila h komunistični politiki z glasilom Ljudska fronta, ki ga je izdajala v letih 1936–1937.

Toda deklaracije o rešitvi narodnega vprašanja in akcijski pakt, sklenjena med vodstvi strank, nista bila znana komunistom na terenu. Fašistični policijski teror je namreč sproti redčil vrste komunistov in protifašistov v Julijski krajini z aretacijami, konfinacijami in hudimi obsodbami posebnega sodišča za zaščito države. V letih 1927 do 1943 je bilo 131 sodnih procesov proti 544 Slovincem in Hrvatom Julijske krajine in izrečenih je bilo 33 smrtnih obsodb. Deset oseb je bilo obsojenih na smrt in ustreljenih zaradi protifašistične in komunistične dejavnosti.

Ustanovni kongres KP Slovenije aprila 1937 je v manifestu preciziral, da je slovenski narod v Jugoslaviji matica, iz katere črpajo novih sil Slovenci v Italiji in Avstriji, da je treba boj teh manjšin za narodne pravice podpirati, kajti »slovenski narod se ne more in ne sme odpovedati svojemu staremu cilju združen in svobodni Sloveniji«. Ta programska izjava, ki se je opirala na stališča tristrankarske deklaracije in je za slo-

venske komuniste v vseh treh državah pomenila izhodišče za neposreden oborožen narodnoosvobodilni boj, je vplivala tudi na slovenske komuniste v Julijski krajini, da so v letih 1939–1940 okrepili dejavnost in se tesneje oprli na politiko Komunistične partije Slovenije. Delovali so po programu Pinke Tomažiča. Program je bil sprejet na pokrajinski konferenci aprila 1940. Za dosego cilja: združitev vseh Slovencev v neodvisno sovjetsko republiko Slovenijo, je predvidel enotno protifašistično fronto vseh plasti zatirane nacionalne manjšine, povezane z gibanjem italijanskega proletariata. Fronto so komunisti ustvarjali zlasti z mlado generacijo v okviru okrepljene ilegalne kulturno-prosvetne narodne dejavnosti. Ponovno so začeli izdajati časopis Delo in se obenem pripravljali na oboroženo vstajo, ki naj bi izbruhnila ob italijanskem napadu na Jugoslavijo. Povezani so bili z narodnimi revolucionarji, ki so obnovili sabotažne ak-

cije v prid zahodnih vojujočih se sil in leta 1938 načrtovali atentat na Mussolinija. Toda fašistična policija OVRA je sredi leta 1940 odkrila gibanje, aretirala 300 Slovencev, komunistov, narodnih revolucionarjev, intelektualcev in mladincev, našla ilegalno literaturo, tiskarske centre in skladišča orožja in razstreliva. Šestdeset voditeljev je postavila pred posebno sodišče za zaščito države pod obtožbo, da so navzlic različnim nazorom skupno delovali za odcepitev Primorske in Istre od Italije. Sodišče je na drugem tržaškem procesu decembra 1941 obsodilo 9 oseb na smrt, druge pa na visoke zaporne kazni. Pet na smrt obsojenih (Tomažič, Kos, Ivančič, Vadnal, Bobek) je bilo ustreljenih na Opčinah pri Trstu. Medtem se je tudi v Julijsko krajino razširil oborožen narodnoosvobodilni boj, ki je za Slovence in Hrvate pomenil nadaljevanje predvojnega protifašističnega in nacionalnega odpora.

DR. STANKO PETERIN

Trije pogledi na temo: general Maister in socialistična družba

»Postoj, kdor mimo greš«, govori kamen, ki je znamenje v spomin ali v opozorilo. Tudi Maistru ga bomo postavili, tja, kamor najbolj sodi, na enega od štirih mejnikov. Edinega, ki smo ga dosegli po njegovi zaslugi in ga pozneje, v času največjih izkušenj, tudi obvarovali. Brez Maistra, ki je »rešil Maribor«, bi med obema vojnama životarili kot pokrajina, silovitost prvega sovražnega udara v drugi pa bi bila naperjena že v osrčje našega narodnega ozemlja. Pri tej, »teritorialni«, povezanosti med Maistrom in nami, ki jo spremlja občutek njene usodnosti, pa se naša misel ustavi. Če bi segla dlje, bi trčila ob naše ustaljene, v naši zgodovinski zavesti ukoreninjene, predstave.

Maister je bil čudna pojava. Uteševal naj bi poklic vojaka, predstavnika nasilja, s poklicanostjo pesnika, nosilca naše kulturne tradicije. Tudi škof Slomšek, ki je svoje dni prav tako reševal Maribor, je bil pesnik, kakor Maister vesele narave; toda delal je po cerkvenih predpisih in je, zlomšek, v svoji vnemi za dobro stvar, celo zatrl ljudsko erotično pesem. Maister ni priznaval nobenih, ne verskih ne posvetnih predpisov, še general je postal brez predpisanega dekreta, njegov spev pa je bil prešerna fantovska pesem. Križ in meč, ki sta drugod po svetu že od nekdaj družno reševala človeške probleme, sta pri nas, združena v narodni misli obeh njunih predstavnikov, lahko povzročala le zmešnjavo in osuplost v naših možganih.

Po vsem tem pa naj še iščemo zvezo med Maistrom in socializmom? Za status socialista veljajo še posebno strogi predpisi. Edini izhod bi bil v tem, da se iz vsega konkretnega dvignemo v abstrakcije in skušamo v njih najti svoja izhodišča.

VPRAŠANJE VIZIJE

Kakor hitro zaideš v abstrakcije, se ti svet postavi na glavo. Znajdeš se v težavah in se zato zatečeš k – Marxu. Ta pozna poleg nekoristnih abstrakcij in dogmatizma tudi »koristne« abstrakcije, ki bolj razkrivajo resnico in družbeno stvarnost kot vsakokratni, konkretni, »resnični«, pojavi. Torej obrneš resnico: edina resnica preteklih dogodkov ni pretekla, ampak sedanja resnica; z njo nenehno predeluješ zgodovino in odkrivaš zgodovinsko resnico. Pa te opozori Orwell: čemu se mučiš s sizifovskim de-

lom? Briši zgodovino, upoštevaj resnico trenutka, uporablaj svoje znanje in sodobno tehnologijo ter izpolnjuj tekoče naloge! Moraš priznati, da brez tega brez dvoma ne gre; od zraka ne moreš živeti. In vendar – ali je v tem zadnja resnica?

Dogodki v dnevih prevrata po prvi svetovni vojni so zgodovinska snov, stvar zgodovinarjev, ki obujajo s pridom bližnjo in že odmaknjeno preteklost, v kateri se je odločala naša usoda. Pozornost pravnika je, nasprotno, naravnana na sedanost; v njej ima v zmedi, ki jo je prinesel čas, čez glavo opravka z obravnavanjem sodobnih družbenih razmer. Ko posega v zgodovino, jo bo proučeval predvsem v luči novih problemov in potreb. Pri »mobilizaciji vseh notranjih rezerv« bo moral na svojem področju odkrivati dragocene kalli v daljši in njene sadove v bližnji preteklosti, ki bodo bogatili pravno zavest in z njo krepili odpornost družbe. Naletel bo tudi na korenino zla, ki se je pozneje strahovito razraslo in nas danes znova ogroža.

Vrnimo se k Maistru. S svojo trmoglavostjo je delal zgago takratnemu ljubljanskemu političnemu vodstvu. Pravni vidiki razhajanja in njegovih posledic so bili v drugi zvezi na kratko že obravnavani¹, današnji položaj pa nas sili, da nekaterim med njimi posvetimo večjo pozornost.

Kar je bilo rečeno, velja tudi za mejo, ki je bila nekoč določena; pravnik se mora spraševati iz dneva v dan: ali so še trdni njeni mejniki? Le če varno stojiš na svojih tleh, se lahko brez zlih slutenj in misli pogovarjaš in pogajaš s sosedom ter s sporazumi podiraš pregrade, ki so vaju ločevale v preteklosti. Biti moraš samostojen in neodvisen, suveren. A tudi suverenost je živ pojem, katerega vsebina se spreminja z razmerami.

Suverenost države je bila nekoč sredstvo najmočnejših med njimi, da še povečajo svojo moč, in se je spopadala s konceptom trdnih mej in njenih mejnikov. Ob večjih nevarnostih, ki jih prinaša napredek, se je z osamosvajanjem narodov in širjenjem mej pravni institut suverenosti še utrdil in poglobil, pri tem pa je menjal ime in svoj pomen: kot pojem »suverene enakosti« je postajal instrument mednarodnega sodelovanja. Narekoval je vzajemne obzire, če so bile izkoriščene možnosti za nje-

govo uveljavljanje. Če bodo kdaj podrte pregrade, bodo v zavesti ljudi meje živele še naprej kot pravila obnašanja med enakopravnimi narodi.

Trdne meje ustvarjajo možnosti za odpravljanje družbenih pregrad in njihovih vzrokov, za dolgotrajen proces, povezan z nenehnim premagovanjem zunanjih in notranjih ovir v evoluciji družbe. To je vizija neuvrščenosti, ki izhaja iz pojmovanja suverenosti kot suverene enakosti držav v mednarodni skupnosti.

Parola o odpravi mej je škodljiva demagogija. Odprava mej je državni ukrep, postopno odpravljanje pregrad ob varnih mejah pa je družbeni proces in oblika podružbljanja mednarodnih odnosov; v njem nastopajo vsi subjekti napredne družbe, z državo vred, ki z vsestranskim sodelovanjem na družbenih področjih deluje kot predstavnica družbe in s »politiko malih korakov« rešuje tudi politične zaplete. To je bila »formula«, s katero so v letih vzpona neuvrščenega gibanja države uspešno premagovale napetosti, ki so ogrožale človeštvo v »hladni vojni«; z njo smo zlasti tudi mi med drugim reševali tržaško vprašanje in vzpostavili dobre odnose z italijansko sosedo.

Odpravljanje mej se začne v tistem trenutku, ko ti s kakršnokoli pretvezo tuj »polica« sili čez mejo, se pravi, ko nastopa kaka država kot organizacija sile in si prisvaja oblast zunaj svojega ozemlja. Tudi če gre za posamezen primer, ko je kršena suverenost ene same države, se tako ravnanje šteje za napad na temelje mednarodnega pravnega reda, ki ogroža vse države. Odvracanje kršitev posameznih mednarodnopravnih obveznosti ne more biti opravičilo za tak postopek; za take kršitve imajo države, ki so prizadete, na razpolago druga učinkovita sredstva. Na današnji stopnji razvoja politika državnega nasilja v mednarodnih odnosih lahko zmaga, ne more pa zmagati. Žal je cena za končno zmago lahko strahotna, če se mednarodna skupnost nasilju ne upre o pravem času, že na začetku.

Od odpravljanja mej kot splošne formule za urejanje mednarodnih odnosov je treba ločiti primere, ko se kaka državna meja »odpravi« z izvajanjem samoodločbe ka-

¹ Stanko Peterin, Naša državnost in pravda za našo zahodno mejo. Primorska srečanja 1978, 9–11, str. 11.

kega naroda ali pa spremeni z meddržavnim sporazumom.

Ob zunanjih in notranjih nevarnostih, ki ogrožajo naš razvoj in obstoj, nekdanji Maistrov podvig ni le stvar zgodovinskega spomina in proslavljanja dogodkov v preteklosti.

VPRAŠANJE RAZREDNOSTI

Medtem ko sta trdnost in varnost obstoječe državne meje v pretežni meri odvisni od mednarodnega položaja, zavesti lastnih državljanov in raznih objektivnih okoliščin, je določitev kake državne meje akt volje predstavnikov dveh ali več držav. Državne meje so po pravilu, zlasti v Evropi, umetne meje, določene v meddržavnih sporazumih. V razredni družbi so državni predstavniki glasniki teženj in koristi vladajočega razreda.

Smešno bi bilo, če bi si zakrivali oči in trdili, da je bil Maister predstavnik »volje delavskega razreda«. Zgolj dejstvo, da smo podedovali njegovo mejo, ne bi moglo biti razlog za poudarjanje njegovih zaslug v novih razmerah, v socialistični družbi. Če je tako – in brez dvoma je –, se vprašamo, kaj povezuje stare borce za severno mejo s tistimi, ki so se v zadnji vojni borili za nove družbene cilje.

Pravnik stare generacije, begunec iz Maribora, je sredi zadnje vojne v imenu in po nalogu izvršnega odbora OF odpiral zbor slovenskih pravnikov na Suhorju – med drugim – z naslednjimi besedami: »Za nami so mrka stoletja grajskega tlačanstva in valptovega biča, za nami brezmočni upori za staro pravdo, za nami neenaki boj zoper germanizacijo in duhovni obskurantizem ... Danes je slovenski narod ljudstvo v orožju ... delavci, kmetje in izobraženci so se na čelu naroda uprli fašističnemu okupatorju ... Prvič v zgodovini se bori slovenski narod z orožjem za svojo svobodo ... Duh upora je zajel najširše narodne plasti ... zajel občutek manjvrednosti, vzbudil in okrepil narodno zavest ... vzbudil vest množic in čut odgovornosti pred potomstvom, pred bodočnostjo in pred obličjem človeštva. Slovensko ljudstvo je postalo v teh naporih, borbah in v svojem nadčloveškem trpljenju n a r o d.« Še pred tem pa je poudaril: »Posebej velja priznanje Komunistični partiji Slovenije, ki je povzela pobudo

za osvobodilni boj in kot enotna, celotna stranka prešla v OF ter doprinesla za osvobodilni boj ogromne žrtve.«²

Govornik je bil mož, ki se je še sredi tridesetih let kot predstavnik nacionalistične desnice v Mariboru spopadal s študentsko levico in ji povzročal težave. Med vojno je bil od vsega začetka član slovenskega političnega vrha, po njej pa je opravljal ugledne funkcije tudi v zveznem merilu. Ali je bila sprememba v njegovih nazorih rezultat oportunizma, v času, ko so Nemci še prodirali na vseh frontah? Ali ni šlo za premik v nazorih, ki je zaradi razočaranj nad starim režimom tudi privrženec nacionalne ideje vse bolj vključeval in nazadnje vključil v »Razredno logiko v narodnoosvobodilnem gibanju«? V članku s tem naslovom je Boris Kidrič podčrtal stavek: »V Jugoslaviji se je ... v teku domovinske vojne, zaradi domovinske vojne in po potrebah domovinske vojne spremenila, bistveno spremenila – družbena, razredna osnova in vsebina oblasti«³ – očitno tudi zaradi ustrezne spremembe pogledov tistih, ki so jo gradili, a so jim bila nekoč tuja razredna izhodišča.

Podobne spremembe – a zaradi napačnega računa z nasprotnimi učinki – je pri nas doživljal sovražnik. Tudi on je bil – na svoj način – »vključen v razredno logiko« našega osvobodilnega boja. Začel je z »nacionalno idejo«, z geslom »Napravite mi to deželo zopet nemško«, končal pa je, ob poznelem spoznanju razrednega bistva našega nacionalnega boja, še pred svojimi zadnjimi ofenzivami na evropskih bojiščih, ki so mu zaradi skrajšanih front še čarale upe na zmago, s polomom svoje strateške zasnove na naših tleh. Kako naj si drugače razlagamo besede, s katerimi je general Odilo Globocnik pojasnjeval svojim oficirjem nov koncept protipartizanskega boja? Besede, ki – podobno kot bodoče zadnje ofenzive – obljubljajo, da »bomo s tem, ko bomo izkoristili vse skupne izkušnje, našli pot, ki vodi k trajni rešitvi problema tolp ... Pri tem je vodilna misel ta, da moramo politično nevarno vodstvo nasprotnika z vsemi sredstvi na najbolj brutalen način uničiti in nato s širokimi množicami tolp najti politično rešitev tega težavnega problema.«⁴ Do teh ugotovitev je prišla nemška komanda v zgodnji jeseni 1944, leto dni po zborovanju na Suhorju.

Značilno je, da Marx med revolucionarno gibanja ni štel le razredni boj delavcev,

ampak tudi vstaje tlačanih narodov, ki so zanj bili »narodi-proletarci«. ⁵

VPRAŠANJE PRAVNOSTI

Problematika pravnosti je na Slovenskem precej zapletena. Na težave pri obravnavanju te snovi kaže že okolnost, da tega izraza v slovenščini pravzaprav ne poznamo, odkar je, nekaj let pred koncem prejšnjega stoletja, izginil iz slovarjev; če se že uporablja, se enači z zakonitostjo.

Jedru stvari se bomo najbolj približali, če bomo v skladu z geslom »Več Levstika« segli po Martinu Krpanu. Ko je opravil z Brdavsom, je izjavil cesarju, da bodo o tem morda »postavači . . . skladali pripovedovavke in pesmi . . . če ne bo magister Gregor dal drugače v bukve zapisati«. Nato pa ga je izsiljeval: »Če je vaša draga volja, dajte mi tedaj pismo, ki bo veljavno pred vsako duhovsko in deželno gosposko; pa tudi svoj pečat morate udariti, da bom brez skrbi nosil angleško sol po svetu.« Ko je bil nagrajen, je bil najbolj vesel pisma: »Lepa hvala vam bodi najpopred za pisemce, da ga bom v zobe vrgel vsacemu, kdor me bo vstavljal na cesti.« Iz hvaležnosti pa zagotavlja cesarju ob slovesu: »Ko bi se spet oglasil kak Brdavs ali kdo drugi, saj veste, kje se pravi na Vrhu pri Sveti Trojici.«

Na Vrhu pri Sveti Trojici se je rojevala in krepila naša pravna zavest. To je idilična vasica, z dobrimi ljudmi; radi pa so se tožarili in je zato pravna praksa bila bogata. Kar je veljalo, so bili »štampelj« na papirju in pa v bukvah zapisane postave. Res si zapravljaj kupe denarja, toda če si uspel, si razigran vzklikal: pravici je zadoščeno! Temu se pravi visoka pravna zavest, ki se ne ozira na žrtve in ki temelji na strogem spoštovanju zakonitosti.

V začetku leta 1945 sem na okrožnico, ki je po nalogu dr. Vita Kraigherja spraševala o »pravnih novotah« v delu civilnih sodišč, prejel od okrožnega javnega tožilca za Seveino Primorsko naslednji odgovor: »Pravnih novot ni. Sploh sem mnenja, da v ljud-

ski pravni zavesti ne živi neko originalno pravo, temveč, da se za to ljudsko pravno zavestjo skriva kodificirano pravo, ki je v teku desetletij na podlagi sodne prakse ponarodelo.« ^{5a} Ni zadel vprašanja, toda odgovor priča o velikem pomenu pravne prakse z Vrha pri Sveti Trojici.

Z Vrha je lep razgled, ki sega čez meje dežele in ti že od mladih nog širi obzorje misli in čustev. Oborožen s pravno zavestjo in, kjer je je zmanjkalo, z božjimi in cerkvenimi zapovedmi – moralnopolitičnih postulatov takrat še niso poznali –, si bil razgledan in si lahko zavzemal stališča, ko si hodil po svetu; izkazal si se pod Radetzkim, zrl smrti v oči pri Custozzi, če si pa preklinjal, si se spominjal Laudona, ki je – kar je poseben simpatično – v zadnjih letih blesteče vojaške kariere delal red na Balkanu. Končno si se na tej svoji poti, potem ko si prebrodil viharne čase prve svetovne vojne, soočil s svobodo v Ljubljani.

Pred sabo imam odrezek borčevskega časopisa, v katerem je Mihajlo Rostohar, znani naš psiholog, pred dobrimi dvajsetimi leti priobčeval spomine na tiste dni: »Naš Narodni svet . . . je izgubil pri teh dogodkih glavo. Ni se zavedal, da je bilo nujno treba ustanoviti narodno vlado, ki bi prevzela oblast v svoje roke. Tako je na deželni vladi še tri dni po 29. oktobru sedel nemški grof Atems, na deželnem sodišču je gospodaril zagrižen sovražnik Slovencev sodni svetnik Elsner, na policiji pa grof Künigel in zloglasni komisar Skubel. To je bil ne-normalen položaj, ki bi bil za revolucijske slovenske častnike lahko usoden. Treba je bilo samo obrniti se na Borojevića, naj pošlje v Ljubljano en sam oborožen bataljon in slovenske svobode bi bilo konec. Kaj pa je v teh okoliščinah delal Narodni svet? Vitez Pogačnik se je v imenu Narodnega sveta pogajal z avstrijsko vlado o prevzemu vlade v Ljubljani. Ministrskemu predsedniku Lamaschu je pisal tole: ' . . . V imenu Narodnega sveta Vas prosim, ekscelenca, da naročite kranjskemu deželnemu predsedniku, naj takoj izroči vse agende novi Narodni vladi, in da o tem obvestite vlade v Trstu, v Grad-

² Makso Šnuderl, Uvodna beseda. Spomenica o prvem zboru slovenskih pravnikov na osvobodjenem ozemlju, dne 10. in 11. oktobra 1944, str. 5–6.

³ Boris Kidrič, Razredna logika v narodnoosvobodilnem gibanju. Slovenski zbornik 1945, str. 55.

⁴ Hanns Schneider-Bosgard, Bandenkampf in der Operationszone Adriatisches Küstenland. Triest (1944), (Predgovor gen. Globocnika).

⁵ Karl Marx, Die revolutionäre Bewegung. Neue Rheinische Zeitung Nr. 184 vom 1. Januar 1949.

^{5a} Stanko Peterin, Javno tožilstvo in njegova vloga pri graditvi ljudske oblasti v Sloveniji, s posebnim ozirom na Slovensko Primorje. Pravnik, 9/1964, str. 377.

cu in Celovcu'.⁶ Kritični trenutek je očitno zahteval pospešeno kroženje papirjev.

Vrnimo se znova k Martinu Krpanu. Levstik je napisal še drugi del zgodbe, a ga žal ni objavil. Krpan je zašel v težave, zaradi domačih izdajalcev je njegovo življenje obviselo na nitki in potem ga je rešil le čudež. Tako je tudi nadaljevanje naše zgodbe, vključno z Ariadnino nitko, ki je peljala k izhodu. Prišli smo do druge svetovne vojne, do osvobodilnega boja, do domačih izdajalcev in do Avnoja. Zaradi novih nevarnosti ponovno govorimo o Avnoju, potem ko je malone padel v pozabo in se je tista dragocena nitka izgubila v pesku. Sama po sebi je le eden od pripomočkov, ne najbolj pomemben; toda če je ni in jo rabiš, brez nje ne boš prišel iz labirinta dnevnih nadlog.

Taka je vloga prava v družbi. Že iz rimskih časov poznamo reklo, da se vse zamaže, če se oddaljiš od prava. Kaj je pravo? Ali je samo tisto, ki je zapisano v »bukvah« in potrjeno s pečatom? Ali celo – po formuli Višinskega – zgolj »tehnika, s katero država izvaja svojo oblast in politiko«?⁷ Najvidnejši pravniki, ki so vplivali na pravno prakso v osvobodilni vojni, so razlikovali med pravom in družbo po eni strani, ter zakoni in državo po drugi; v tej zvezi so poudarjali pomen nepisanih pravnih norm oblastvenega ukrepanja in ponašanja ljudi. Gre za del prava, ki je istoveten s pojmom pravne kulture in katerega upoštevanje se kaže v pravnosti.

Nepisana pravila mednarodnega prava postavljajo tudi pogoje za nastanek države. Država po mednarodnem pravu nastane, ko se na nekem ozemlju in nad njegovim prebivalstvom vzpostavi suverena oblast. V izvajanju pravice do samoodločbe postane z izpolnitvijo teh pogojev narod subjekt mednarodnega prava. To je pogosto postopen in dolgotrajen proces; pri nas se je končal s tem, da je Avnoj na svojem zasedanju na podlagi samoodločbe jugoslovanskih narodov z avtoriteto državnosti vsakega med njimi določil, da »se Jugoslavija gradi in se bo zgradila na federativnem načelu«.

Značilna je podobnost v začetku tega procesa, ki se je v drugi svetovni vojni končal s federativno državno skupnostjo jugoslovanskih narodov, leta 1918 pa z unitaristično državo. V drugi svetovni vojni je bil to trenutek, ko je naš vrhovni poveljnik odklonil predlog britanskega poveljstva, po ka-

terem bi se britanski oficirji pogajali o kaptulaciji italijanskih vojaških enot na naših tleh, s pomočjo naših oboroženih sil zajemali vojne ujetnike in jemali vojni plen, čeprav bi ga verjetno potem velikodušno kot lastno pomoč prepuščali naši vojski. Z odklonitvijo tega predloga, ki so jo zavezniški morali vzeti na znanje, je naša vojska dobila značaj samostojne zavezniške oborožene sile ter so bili z zavezniki vzpostavljeni odnosi enakopravnega vojaškega sodelovanja po mednarodnem pravu.

General Maister je pognal Nemce iz slovenskega dela Štajerske, prodiral na Koroško in vsilil komandi graškega vojnega področja sporazum o demarkacijski črti; to je bil po mednarodnem pravu veljaven, čeprav začasen dogovor, ki je sodil v kategorijo specialnih vojnih sporazumov.

Ne glede na omejen obseg in slab končni izid je bil to od časov Karantanije prvi primer, ko smo Slovenci stopili na mednarodno prizorišče kot državni narod.

Trije pogledi nam odkrivajo pot, ki je bila za nami. V Maistrovih dneh je umiral pisec Podob iz sanj. Brez sanj in brez vizij, prikazni zla in obenem upov v »kraljestvo božje na zemlji«, nisi človek; si robot.

Ko si se prebujal iz sanj in si se v luči dneva boril z njimi, si odbiral – po svoji meri, po svojem načinu življenja in mišljenja –, dobro od slabega in si prihajal do vrednot. Zavedal si se svojega položaja, ki je bil položaj hlapca v tuji službi, in si, ko si zasovražil tlačenje in izkoriščanje, dal svoji misli in svojim občutkom socialno in občečloveško vsebino. Segel si vase in se zavedel svojega kulturnega prostora. Na njegovih mejah si gradil in gradiš mostove, na katerih se zgoščajo tokovi vzajemnega poznavanja, razumevanja in bogatenja med sosedi.

Zadnje merilo pa nista misel, ki se v samovšečnosti zlahka izkrivi, in čustvo, ki v samovoljnosti zlahka zavaja; zadnje merilo je moč za ravnanje. Šele z njim stopaš v svet dejstev, tudi v svet pravic in odgovornosti med narodi. Zato Maistru ne bomo stikali po duši in razglabljali, kaj je »v resnici« mislil. Važno je, da je ravnal kot predstavnik naroda proletarca, tistega naroda, ki je bil pozneje za Židi in Romi prvi na seznamu za iztrebljanje, a je imel moč, da je vzdržal. In je zato – navzoč v skupni državi in z njo v mednarodni skupnosti.

⁶ Mihajlo Rostohar, Kako je nastala prva Jugoslavija. TV 15, 14. septembra 1965.

⁷ Heli Modic, Govor ob 10. obletnici Društva pravnikov LRS. Pravnik 1958, 1–2, str. 3.

MARIN FRANIČEVIĆ Zvezda nad planino

STREL OB SVITU

*S*pominjam se edino ptice nad potokom
in grbave oljke,
ki je trzala v krču lastnih grč.
Osamljena za gomilo. Kot babica brez vnuka
in sinov. In strela ob svitu.
Nekje med mandljevci.
In kamna v modrini, morda tudi topola
in kurirja, ki se je približal.

Zares sem slišal strel. V daljavi.
Vedel sem,
da tega ne bom nikoli pozabil.
Samo –
mar niso včasih besede
zaman?

BLAZNOSTI

*G*roza raztaplja dan.
Po pločnikih
bombe padajo.
Trave se sušijo
vznak.
Mokri skeleti so žolti.
Poteptana tuljenja
rastejo
v prazno.
Noži v dežju
zaudarjajo.
Oči mimoidočih so suhe.

Za vrati krvave srajce
visijo.
Harfo je prekril cestni
prah.
Kdo kriči? V mraku?
Kričimo še mi.
Hej, razcveti se, Nikola,
golobi so se že davno razcveteli,
mar ne vidiš, v krvi?

KOLONE

*K*olone borcev prehajajo pot.
 Gazijo cesto. V brezkončnost.
 Mirne sence ob poti
 kličejo,
 a v krajinah nemiri rastejo.

V sobici mestne periferije
 so ostale mnoge lirike nedokončane
 in neko dekle
 se spominja davnih
 popoldnevov
 in zatonov.

Za ovinkom ceste se dviga prah.
 To vojska brede,
 to vojska koraka.

RANJENA ŽENA GOVORI

*D*ajte mi peroti, da letim,
 dajte mi mehke deževnice
 z rosnega lista oljke.

Slišim: ptice pojejo
 z babičinih mandljevcev
 in vse je belo, belo,
 kot da je snežilo,
 je pobelilo bore. V listju rdijo
 grozdi. To žita
 klasijo.

Tovariši, rana me žge,
 ali recite Radovanu,
 da sem z lastnimi očmi videla
 rdenje
 in klasenje.
 Da bi bila srečna nam trgatev.

Ali ne vonjate,
 kako dišijo krušne peči po kruhu.
 To ni dim.

Niti pogorišča.
 Ni reka narasla,
 niti njiva se ni natopila
 s krvjo.

Tesno mi je v prsih, boli.
 Recite, da sem videla
 jadra
 in rdečo zvezdo,
 ki zori
 kot mak.

NAŠ ZALIV

*T*u se belo sončno življenje
blešči.
Tebi govorim, dekle.

Vidiš galeba v dalji,
rdečo streho
nad grebenom?
Pozabi
bobnenje topov
in oddaljeno bučanje.
Glavo položi na smilje
in ne steguj roke
za srpastim krilom hudournice.

Jutri kot včeraj in predvčerajšnjim.
Vojna.

Tisti, ki bodo zmago doživeli,
naj romajo ljubezni naproti
v tem zalivu.

Prevod: Vuka Kumar Hiti

BESEDA AVTORJA

Vuka Kumar Hiti, ki pozna moje stihe še iz leta 1936, takrat je živela v Zagrebu, in je nekatere moje pesmi odnesla s seboj v zloglasno beograjsko taborišče Banjica, kamor so jo zaprli kot skojevko, je v lastnem izboru poslovenila več kot dvajset mojih pesmi. Iz njenega prevoda sem za to priložnost izbral pet pesmi. *Blaznosti* so nastale v Splitu 1942. leta in jih nisem nameraval objaviti. Izšle so v neki zbirki, napisani s pisalnim strojem v drugi polovici leta 1942 na Hvaru. *Kolone* je naslov ene od dvajsetih pesmi, napisanih 1943. leta na Hvaru. *Ranjena žena govori* je bila napisana ob neki prireditvi AFŽ, nato pa je popravljena prišla v razdelek *Zvezda nad planino*. Pesem *Strel ob svitu* je bila napisana pod vtisom nekega streljanja, toda brez vsake stvarne povezave. Povezava je samo čustvena. Pesem *Naš zaliv* je tudi del hvarskega razdelka iz leta 1943.

ZORAN POLIČ:

LE CELOVITEJŠA OCENA PRETEKLOSTI NAM ODKRIVA NJENO PRAVO PODOBO

Teško je sicer sprejeti zahtevo nekaterih posameznikov v kulturnih krogih, da je treba temeljito razčistiti dogodke v preteklosti in šele nato razmišljati o drugih stvareh. S tem največkrat zmanjšujemo skrb za razglabljanje in ugotavljanje poti v prihodnost. Vendarle se strinjam, da nobena stvar iz preteklosti ne sme kot skrivnost obremenjevati naše sedanosti. Zavedati se moramo, da mnogi želijo resnico o preteklosti, da bi bolje razumeli sedanost, peščica pa vendarle samo zato, da bi oblatila preteklost in sedanost, in s tem podkrepila svoja prizadevanja za vračanje v staro politično življenje, predvsem pa, da bi ovirala uspešno pot v socialistično družbo. Zato je seveda tem pomembnejše, da se zavedamo, da so poleg nekaterih že odprtih vprašanj iz preteklosti tudi druga, ki bi jih na podlagi obstoječih, še vedno nedostopnih dokumentov kazalo razčistiti, saj skrivajo veliko neznank o tistih, ki so poskušali z vsemi močmi onemogočiti združevanje in dejavnost svobodoljubnih sil slovenskega naroda, ki so želeli za vsako ceno, četudi z izdatno podporo okupatorja, ohraniti staro, predvojno oblast v Sloveniji in tudi v Jugoslaviji.

Mnogi med njimi, zlasti njihovi idejni nasledniki doma in v tujini, imajo take želje še dandanes, zato poskušajo na vsakem koraku izničiti uspehe borcev za svobodo in današnjih borcev za socializem. Zato doma in v tujini podpirajo vse, ki vneto iščejo napake v revoluciji. Zavedajo se, da je to njim samo v prid, saj s tem tonejo v pozabo veliko hujše napake in celo zločini, ki so jih zagrešili s spodkopavanjem revolucionarnega poleta slovenskih množic, delavcev, kmetov, delovne inteligence in predvsem mladine.

Zakaj pa ne bi ti iskalci napak revolucije posvečali enake pozornosti tudi nekaterim drugim, še vedno premalo osvetljenim vprašanjem iz te zgodovinsko res pomembne preteklosti slovenskega naroda? To najbrž sploh ne bi bilo težko, zahteva pa odpiranje številnih arhivov doma in v tujini, od arhivov slovenskih političnih strank (če so ohranjeni), slovenske katoliške cerkve, banovine, policije in drugih upravnih organov pa vse do arhivov vojaških poveljstev tujih vojsk na slovenskem ozemlju ter vlad zaveznikov in okupatorjev. Samo tako bo mogoče razčistiti, kdo je bil iniciator in organizator boja proti revoluciji na Slovenskem, kdo je izročil okupatorju in njegovi policiji listo slovenskih komunistov, in na čigavo pobudo, tako, da so že leta 1941 padle prve žrtve iz njihovih vrst, z ustreljenim Tonetom Tomšičem na čelu; kdo je izročil listo vodilnih ljudi iz vrst krščanskih socialistov, in na čigavo pobudo, tako, da so bili mnogi od njih zaprti in ustreljeni, med njimi Aleš Stanovnik; kdo je izročil listo nosilcev naprednega gibanja v Sokolu, in na čigavo pobudo, tako, da so bili mnogi med njimi zaprti, internirani in ustreljeni, med njimi Dušan Podgornik, Lojze Lubej in Janez Porenta; kdo je bil iniciator in izvajalec številnih racij v Ljubljani in drugih slovenskih mestih, zlasti na prelomu leta 1942, ko so mnoge zavedne Slovence odgnali v ječo, internacijo in taborišča, od koder se jih veliko ni vrnilo, in koliko je bilo teh žrtev; kdo je bil pobudnik in organizator tistega dela bele garde, ki je s svojimi sfantaziranimi pripadniki požigala in morila po slovenskih vaseh pod stalno zaščito okupatorja; koliko je bilo teh pripadnikov, kdo so bili idejni vodje posameznih enot in koliko je bilo njihovih žrtev? Kdo je bil ustanovitelj in pokrovitelj črne roke, ki je širom po Sloveniji neusmiljeno pobijala poštene in z zločini neobremenjene slovenske ljudi, in koliko je bilo njenih žrtev? Kdo je vzdrževal in na čigavo pobudo informativne in direktivne zveze s tujino, predvsem s pobeglo jugoslovansko vlado v Londonu (tudi prek Vatikana), od koder so se širile laži prek radia in s pisano besedo o strahotni in vse prevečkrat krvavi žrtvi, ki jo je slovenski človek prispeval skupni stvari zaveznikov v svojem odporu proti okupatorjem in domačim izdajalcem? Kolikšne, zakaj in na čigavo pobudo so bile pobite žrtve iz mariborske jetnišnice, celjskih zaporov, Begunj, Frankolovega pa Urha in Turjaka? Kdo je sestavljal, pomagal sestavljati, in po čigavem nalogu, spiske za pregon Slovencev na Rab, v Gonars in druga taborišča po Evropi? Kaj so prinesli sestanki politikov in vojakov ves

čas vojne v škofiji in kakšna sploh je bila vloga tega organa? Čigava ideja je bila ustanoviti slovensko narodno vojsko tik pred polomom okupatorja in kdo jo je ustanovil kot zadnji poskus, da bi preprečili končno osvoboditev Slovenije? In še bi lahko nizali vprašanja, morda celo pomembnejša, na katera bodo zgodovinarji morali prej ali slej najti povsem jasne odgovore in s tem dati nove dokaze za trditev, da sprave z izdajalci svobodoljubnih teženj večine slovenskega naroda ne more biti. Ne z njimi in ne z njihovimi idejami, ki jih še vedno poskušajo uveljavljati doma in v tujini in zbujaajo z njimi lažne upe svojim naslednikom. O vsem tem je treba pisati, da bi dobili pravo podobo o medvojnih dogajanjih in da bi drugače presojali mnoge pojave, nezaželene sicer in danes prikazane kot napake. Zakaj, četudi so o tem zbrali veliko podatkov že Saje, Vidic, Podbevškova, Jan in drugi in so literarno te dogodke obdelali Svetina, Grabeljšek, Bor, Guček, Kavčič, Leskovec in drugi, je to še vedno premalo za vse tiste, ki želijo pozabiti ta del slovenske zgodovine.

Vse to je pomembno, predvsem pa pravi odgovori na ta vprašanja. Vedeti moramo, kdo še dandanes poskuša zavirati našo pot, pot delovnega človeka v samoupravno množično odločanje o pomembnih ukrepih, ki so obvezne naloge za vse. Kdo se veseli naših napak in uživa nad neuspehi, ki naj bi dokazali nemoč našega socialističnega sistema? Le ko bomo dobili jasne odgovore na tako zastavljena vprašanja, bomo lahko razlikovali med dobronamernimi nasveti in sovražnimi pobudami, ki naj bi nas oddaljile od naše ustavno začrtane poti. Zaradi tistih, ki niso pripravljeni in ne sposobni spopasti se s sedanjimi problemi in s problemi, ki nas jasneje usmerjajo v bodočnost, moramo, da bi bili vsaj do neke meje enkopravni, odpirati odločilna vprašanja naše preteklosti, da bi se povsem jasno razkrilo, koliko hudih, do danes še ne povsem razkritih ovir je bilo treba premagati, da smo prišli do položaja, ko lahko odkrito razpravljamo o vsem, o čemer se kdo sprašuje pred široko javnostjo.

Škode in posledic hudih in javno priznanih napak seveda ni mogoče povsem odpraviti, saj po svoje bremenijo politično preteklost, zlasti ker so bile predolgo zamolčane, četudi sta bili Osvobodilna fronta in Zveza komunistov, ko sta jih ugotovili, dovolj trdni, da bi lahko prevzeli odgovornost zanje. Vendarle te posledice in ta škoda za slovenskega človeka prav gotovo niso tako breme kakor mnogi prej našteti, pa doslej še vedno nezadostno razčiščeni dogodki iz narodnoosvobodilnega boja.

Danes je naša prva naloga odločno iskati nove, boljše poti za hitrejšo odpravljanje težav, za odpiranje širšega prostora uveljavljanju revolucionarnih, demokratičnih teženj v nadaljnji graditvi socialističnih družbenih odnosov. Vendar to ne sme biti le papirnata vojna, temveč doslednejše uveljavljanje volje delovnih ljudi neposredno in prek delegacij v vseh odločitvah, ki zadevajo skupne naloge na tej poti. Zato morajo biti naša prizadevanja usmerjena predvsem v ta iskanja, v graditev novega in ne v prvi vrsti v preverjanje preteklosti.

V tem, kar smo dosegli, v načinu, kako smo kaj ustvarili, in v predpisih, ki so nas pri tem spremljali, moramo iskati spodbude za spremembe, analizirati vzroke in nagibe, ki so narekovali odločitve, ne pa zgolj odgovornost, ker niso bile boljše. Seveda bi mnoge odločitve lahko bile drugačne, vendar moramo vedeti, da so bile rezultat svojega časa, takratnega poznavanja stvari in takratne sposobnosti presojanja določenega stanja. Če bi presojali stvari z današnjimi očmi in se ravnali po vedenju, ki ga imamo danes, bi prav gotovo marsikatera odločitev v preteklosti bila drugačna. In tako bo tudi v bodoče.

Še prav posebej pa velja to za dogajanja tik pred vojno, med njo in takoj po njej, v času obnove. Takrat ni bilo časa za dolga razmišljanja, za široke razprave o predloženih rešitvah. Čas je od nosilcev in prvih usmerjevalcev osvobodilnih in revolucionarnih teženj slovenskih množic zahteval hitre odločitve, učinkovite akcije, predvsem pa upoštevanje razmer. Za mnoge odločitve je bilo kasneje ugotovljeno, da bi lahko bile še učinkovitejše, če bi do vseh podrobnosti analizirali stanje, v katerem so bile uveljavljene.

Toda gledano v celoti, končni uspeh jasno dokazuje, da je bila naša pot v osnovi pravilna, da so načelne odločitve vodstva osvobodilnega boja dolgoročno pravilno in zato uspešno usmerjale akcije, da je ogromni večini Slovencev ustrezala edino ta pot in da so se z vso predanostjo, ne glede na žrtve, pa vendarle z zavestjo polne odgovornosti, tudi podali nanjo. Nihče izmed tistih, ki so sprejeli temeljne točke Osvobodilne fronte za svojo temeljno opredelitev in napotilo za akcijo, ni razmišljal o materialnih razmerah, v katerih vstopa

v akcijo, o premoči sovražnika v orožju, o nevarnostih, ki mu grozijo. Vsakdo je z lastno moralno močjo, zaradi spoznanja o nujnosti take poti in želje, da spremeni, kar je vnašalo mrak in brezizhodnost v bodočnost slovenskega naroda, prevzel nase tudi težja bremena, kot bi jih zmogel v povsem normalnih razmerah.

Zato odgovornim usmerjevalcem akcije celo najtežje in najpomembnejše odločitve niso bile težke, zlasti ker so poskušali stalno spremljati utrip množic, usklajevati svojo dejavnost z njihovim razpoloženjem in hotenjem. Zaradi takega razmerja predvsem političnega vodstva osvobodilnega boja in Komunistične partije kot idejne nosilke gibanja večine slovenskega naroda je osvobodilni vojni tudi uspelo zastaviti temelje revolucionarne preobrazbe slovenske družbe. In prav temu je treba v nadaljnji preobrazbi družbenih odnosov dati edinstveno priznanje, prav to je treba sprejeti kot izhodišče za še uspešnejše uveljavljanje novih, socialističnih odnosov v slovenski in širše v jugoslovanski skupnosti. Po vseh izkušnjah je Osvobodilna fronta, kakršna je bila med vojno in v povojni gradnji, vendarle edinstven okvir, spodbuda in merilo za še uspešnejše uveljavljanje Socialistične zveze v današnjih razmerah.

Zato poudarjam, da je treba na teh osnovah graditi dalje. Seveda pa tudi hitreje in odločneje. Raziskovanje preteklosti je pri tem lahko pomemben dejavnik, toda le kot pomoč, spodbuda, da bi z upoštevanjem današnjih silnic, vendar s preizkušenimi metodami in taktiko, ugotovili, katere rešitve bi bile najboljše in bi lahko uspešno prispevale k usmerjanju revolucionarne poti v prihodnje. Raziskave seveda ne morejo biti le izseki iz nekdanih dogajanj. Posameznih neuspehov in napak ne morejo dvigati na raven izključne ali odločilne sodbe o boju in revoluciji kot celoti, zato seveda posameznih vprašanj ni mogoče postavljati kot zahteve po očiščenju revolucionarne preteklosti. Nobena, še tako huda napaka, ki bi jo kdo želel dokazati v preteklosti, ni mogla in ne more omadeževati veličine in herojstva slovenskih borcev in aktivistov, kajti tu je končni uspeh, tu je začetek svobodnega uveljavljanja delovnega človeka; ta velja tudi za tiste, ki jim ni vseč, kako se je končalo neko obdobje v naši preteklosti, pa čeprav jim prav to omogoča, da glasno govore, kako bi ta preteklost morala biti drugačna, nimajo pa besed ne poguma, da bi pomagali sedanosti pri hitrejšem odpravljanju težav in da bi prispevali k uresničevanju in dopolnjevanju temeljnih točk Osvobodilne fronte v bodočnosti.

Tako stališče do razčiščevanja preteklosti še jasneje razkriva, da je vsakršna razprava o spravi izsiljena, negativna in brez pravih nosilcev, saj nasprotuje edinstveni obliki udeleževanja vseh državljanov v Socialistični zvezi, ki mora postati še množičnejša, odprta vsem in zato prostor, ki bo omogočal iskreno izmenjavo mnenj, spodbud, idej in predlogov, ki naj vodijo k hitrejšemu napredku naše skupnosti.

Poseben problem, ko je govor o nadaljevanju poti pri utrjevanju socialističnih družbenih odnosov, je po svoje še vedno katoliška cerkev. Svojo zahtevo po prisotnosti v javnosti – ponekod se pridružuje celo nosilec propagande za spremembe in spravo – utemeljuje z odločnim zoperstavljanjem delitvi na vernike in svečeništvo, češ da to ne more biti ločeno, saj je po logiki stvari enotno. In vendar je prav Jugoslavija, še posebno republika Hrvaška, dokazala, da je ta ločenost bila in je še danes.

Med okupacijo se je uradna cerkev v ljubljanski pokrajini s škofom Rožmanom na čelu odločno postavila zoper Osvobodilno fronto in sodelovala z okupatorjem. Bila je celo temeljna duhovna in s tem idejna sila vseh odtenkov reakcionarnih sil v Sloveniji. Te so se v raznih oblikah in tudi v bojnih formacijah bele garde zoperstavljale narodnoosvobodilnemu boju. Na drugi strani pa so bili verniki, ki so se v ogromni večini odzvali pozivu Osvobodilne fronte in se vključili v boj zoper okupatorja in domače izdajalce.

Partizanski boj na slovenskem ozemlju bi bil še težji brez podpore in zaupanja večine slovenskih kmetov, ki so ne le formalno, temveč tudi dejansko pripadali občestvu vernih. Zato vernikov od cerkvenih dostojanstvenikov ni ločevalo politično vodstvo na Slovenskem, in tega si tudi danes ne želi, temveč je to povzročilo svečeništvo samo. Najprej med vojno, danes pa to nadaljuje vodstvo škofovske konference s kardinalom Kuharičem na čelu. To pa je potencialna nevarnost, da se prej ali slej obnovijo ne le želje, temveč tudi akcije za oživljanje v preteklosti že razkrinkanega, toda današnjim rodovom premalo znane klerikalizma. Svoje trditve upravičeno utemeljujem na pisnih dokazih katoliškega tiska. Razlikujem vernike, ki v okviru svoje dejavnosti v Socialistični zvezi delovnega

ljudstva sodelujejo v vseh družbenih dogajanjih ter cerkvene institucije, s katerimi nujno, zaradi njihove akcijske vpetosti v naša družbena dogajanja, uradno urejamo medsebojne odnose. Upoštevam odvisnost teh institucij od politike Vatikana, ki pa naj bi bila vezana le na verske dejavnosti, ne pa v prvi vrsti na njihov dodatni interes, da bi čimbolj navezale nase vse svoje vernike. Tu prihaja do konflikta, ki ga moramo odpravljati s strpnim dogovarjanjem in iskanjem meril, ki naj bodo črta ločnica za posege cerkvenih ustanov, če naj res velja dosledna ločitev Cerkev od države. Konflikt bomo uspešno premagali, če bo tudi cerkvena hierarhija s škofovsko konferenco na čelu priznala socialistično stvarnost, če ne bo ovirala vernikov v njihovi zvestobi partizanski borbeni preteklosti in našim sedanjim prizadevanjem za boljše in svobodnejše življenje, če ne bo poskušala oživljati preživelih simbolov in ohranjala stikov s tistimi iz svojih vrst, ki so zaradi slabe vesti zapustili domovino, če torej ne bo poskušala obujati upanja na spremembe, ki naj bi nas vrnile v politične razmere pred vojno.

Prav gotovo bi vsi z iskrenim zadovoljstvom pozdravili enotnost vernikov in cerkvenih dostojanstvenikov, če bi ta temeljila na spoznanju in priznanju zablod iz preteklosti, ki jih je zagrešil velik del nosilcev cerkvene politike v tako imenovani Ljubljanski pokrajini, če bi temeljila na spoznanju in priznanju svečeništva, da je edino le Socialistična zveza prostor, kjer je možno reševati dileme vsakdanjega življenja vseh delovnih ljudi, ne da bi s tem politika posegala v versko življenje, niti da bi svečeništvo poskušalo obnavljati predvojne pravice Krščanske šole. Le s takim prizadevanjem doma in izven naših meja bi skupno prispevali za hitrejšo idejno in materialno dograjevanje socialističnih družbenih odnosov.

Zato bi bilo bolje, če bi iskalci napak revolucije, ki to delajo dobronamerno, osredotočili svojo dejavnost na iskanje novih resnic v okviru Socialistične zveze, na iskanje možnosti in poti, kako naj se hitreje ognemo oviram, ki zdaj ovirajo naše družbene odnose in gospodarski razvoj. Socialistična zveza je po svoji zgodovinski in ustavni opredelitvi široko odprti politični prostor, kjer naj se izmenjavajo stališča in mnenja in ki naj prav z bogastvom raznovrstnih idej sodeluje ne le pri osveščanju svojih pripadnikov, temveč tudi pri iskanju najboljših rešitev za vse probleme, ožje in širše, ki jih nakazuje vsakdanjost, vse do odnosov v federaciji.

Vsekakor pa to iskanje ni iskanje poti do sprave. Zanj tudi ni primernih subjektov, saj novih odnosov ne dograjujemo na obnavljanju preteklosti. Iz nje se poskušamo predvsem učiti. Naše družbene odnose moramo razvijati iz sedanjosti, ta pa ne pozna in ne priznava nasprotujočih si taborov, temveč terja nove spodbude, kritične presoje in zdrave predloge za hitrejšo premike k ustavno načrtanim ciljem. Živahne razprave, polemike in argumentirani predlogi, na drugi strani pa čim manj administrativnih posegov, lokalnih in osebnih interesov – to mora biti tista enkratna oblika dela, ki naj obenem z uveljavljanjem osebne odgovornosti za opravljeno delo gradi družbene in politične odnose, v katerih je pogled vsakega udeleženca usmerjen predvsem v bodočnost, ne pa izključno v brskanje po preteklosti. Ta naj ostane področje temeljitih, zgodovinsko utemeljenih in z dokumenti podprtih raziskav.

Tudi do poskusov nekaterih predstavnikov katoliške Cerkve, da bi svojo predvojno vlogo zdaj zamenjali z dialogom, moramo imeti jasno opredeljeno stališče. Cerkevni teoretiki lahko imajo dialog s teoretiki Zveze komunistov, saj gre za idejno razčiščevanje nazorskih opredelitev, ne morejo pa imeti dialoga s Socialistično zvezo in se šteti za predstavnike politične skupnosti, ki je partner Socialistične zveze. Takega partnerstva ni, saj so verniki, v imenu katerih hočejo govoriti o družbenih odnosih, člani Socialistične zveze. Zato bi bilo absurdno, če bi Socialistična zveza v svojem okviru priznavala partnerstvo s pripadniki, ki priznavajo načela socialistične graditve, četudi izhajajo iz različnih idejnih opredelitev. V Socialistični zvezi, kot pravi ustava, uresničujejo delovni ljudje in občani politično in akcijsko enotnost socialističnih sil, Zveza komunistov pa je organizirana vodilna idejna in politična sila delavskega razreda in vseh delovnih ljudi pri graditvi socializma. Zato Socialistična zveza po načelu pluralizma interesov omogoča vsem, ki jim je do gradnje socializma, da ne glede na svojo idejno opredelitev sodelujejo pri tem, medtem ko Zveza komunistov v svojih vrstah, pa tudi v Socialistični zvezi bije boj za tiste idejne opredelitve, ki najuspešnejše vodijo k reševanju družbenih problemov z vsemi, ki izhajajo iz dru-

gačnih pogledov na svet. Prav zato mora biti odnos katoliške Cerkve do Socialistične zveze danes povsem drugačen, kot je bil nekoč do Osvobodilne fronte.

Lahko se sicer strinjamo s tem, kar je bilo napisano v Družini, listu katoličanov (12. januarja 1986): »Za vse kristjane velja, kar nam je predal koncil, da današnji verniki ne morejo biti krivi za nekdanje ločitve.« Pa tudi s tem, kar je napisal dr. Stres, profesor na teološki fakulteti v Ljubljani, v Družini (28. oktobra 1984): »Zato pravimo, da so moralna načela brezpogojna. Človek je brezpogojno dolžan biti moralen. Če ni, je kriv. Moralna krivda pa je največja škoda, ki jo človek lahko utрпи. To je teptanje človekovega dostojanstva, kvalitete njegove človeškosti.«

Med vojno so si ateisti in verni v Osvobodilni fronti postavili svoja moralna načela, ki jih je narekoval boj na življenje in smrt. Takrat bi tako stališče še lahko pomagalo, izognili bi se mnogim nesrečam, predvsem pa številnim žrtvam in bratomorni vojni. Ravno zato nenehno ponavljamo, da je treba našo preteklost osvetliti od vseh plati, da moralna krivda za takratna dogajanja ne bi bila napak odmerjena.

Strinjamo pa se lahko, da so v Sloveniji danes možnosti za sožitje z vsemi verskimi skupnostmi, še posebno s katoliško Cerkvijo, na taki ravni, da so možni z njihovimi predstavniki odkriti pogovori, ki vernikov ne obremenjujejo, marveč jim omogočajo uspešno vključevanje v odgovorno delo za skupen razvoj. Nevarnost, da bi Cerkev izkoriščala nezdrave nacionalistične pojave ali pa bi bila vključena v sovražne manifestacije v tujini, kjer še delujejo nekateri njeni, socializmu sovražni predstavniki, ki so tja pobegnili takoj po vojni, bo stalno ogrožala dobre odnose, dokler v cerkveni hierarhiji ne bo prevladal odnos, o katerem je dr. Stres zapisal v Družini (23. februarja 1986): »Končno ne moremo prezreti posebnosti našega samoupravnega socializma.« Torej ga vendarle morajo priznati vsi in živeti z njim! Zato moramo enakopravno obravnavati tudi tiste vernike, ki predano in z vsem žarom pomagajo graditi naš socializem. Oziroma točneje, v Socialistični zvezi nihče ne sme in tudi nima pravice postavljati vprašanja, ali je kdo veren ali ne in po tem naravnavati svojih odnosov. Sodelovanje cerkvenih dostojanstvenikov pa bo dosledno in uspešno, če bodo spoštovali ustavno opredeljeno ločitev Cerkve od države in ne bodo postavljali zahtev, ki jih prav zaradi tega načela ni mogoče uresničiti. Ena izmed takih nesprejemljivih zahtev je na primer, da bi bil božič državni praznik. Vendar bi bilo prav, če bi delovne organizacije s svojimi odločitvami omogočile delavcem, da bi ga po medsebojnem dogovoru primerno praznovali, vendar tako, da pri tem ne bi motili ne tistih, ki božiča ne praznujejo, ne delovnega procesa.

Tako na vse strani odprta sedanjost, povezana z odkrito besedo o preteklosti, bo tudi najboljše jamstvo, da se strahote zadnje vojne ne bodo več ponovile in da bomo kot delovna in narodna skupnost enotno in še uspešnejše odpravljali vse sedanje in bodoče težave.

VLADO HABJAN:

RAZREDNO IN NARODNO SKOZI ZGODOVINSKI POGLED*

Krizna razmerja nam dopovedujejo, da se ne bo nič premaknilo, dokler ne bomo potegnili bilančne črte. Obračun moramo napraviti za več desetletij nazaj – tako povsod po federaciji, kot v zamejstvu. Tudi na Porabskem, v Radgonskem kotu, zlasti pa na Koroškem, in v loku od Trsta do Ukev, smo sokrivi za prenekateri zaton, ker smo pač prepogosto svetovali, če ne celo vsiljevali, povsem lunarne domislice. Zdaj v delu časopisja po federaciji straši nacionalizem kot nekakšen prebrisan zamegljen lov na čarovnice. Stvari pa niso od včeraj. V viziji za nedomišljeno, a sila lunarno zlivanje narodov, smo pozabili, da je jezikovno-narodna opredelitev veliko bolj trdoživa kot razred in slično, pa če narod osvetljujemo po najstarejših opredelitvah ali po novejših razlagah . . . Slovenci imamo za seboj že tri družbeno razvojne stopnje. Prvo smo podedovali z delom antičnih pranaseljenecv in njihovo obrobno etnično ureditvijo. Fevdalizem in kapitalizem sta nam že bliže. S socializmom oziroma komunizmom z brezrazrednimi predvidevanji pa tudi ne kanimo končati kot Neslovenci. Radovedni optimizem mnoge žene v misel, da bi se kazalo pripravljati za naslednjo stopnjo, in to kljub možnim vojnim katastrofam, saj žele priti (s posredništvom potomcev) v pokomunistično družbo. Strah, da tega ne bomo dosegli, je upravičen le kot strah pred mnogoterniki, ki utegnejo v hujšem precepu odpovedati. Mnogoterniki so prav tisti, ki kar naprej recitirajo, kaj bi morali, a nas ti in ti neimenovani ovi-rajo, da bi zlezli iz notranje erozije . . .

Naslov, razredno in narodno skozi zgodovinski pogled je seveda preobsežen, da bi ga bilo mogoče izčrpati v razpoložljivih minutah. V letih porabniškega buma smo se neodgovorno pekali za stvarmi, ki so zlasti zanemarjale in prese-gale našo rodnost. Primanjkljaj smo krili s prilivom delavcev iz drugih republik. Tako smo začeli ustvarjati tudi zanje pre-mnoge težave. Znani smo kot slabi razvrščevalci zaporedij. Tako smo si vnovič povzročili dvojno nedomišljenost. Prvič je bil priliv iz republik na jugu presunkovit in preštevilen, da bi lahko za vse priškele ustrezno poskrbeli. Drugič: potrebi po boljšem povezovanju narodov in narodnosti po deželah federacije smo storili medvedjo uslugo. Varili smo z ma-lodane delovalno in civilizacijsko najbolj vsaksebnih izhodišč; pa tudi s posamezniki, ki so se vedli kot nekakšni trojanski konji ali emisarji nefederativno naravnane hegomonije. Na-mesto zbratitve je nemalokje – in z obeh strani, rasel odpor, če ne ob strahu in sumničenjih še kaj hujšega.

Z delavci seveda ni prišla samo idealna človeška pšenica, ampak tudi ljulka in nepri-lagodljivost. Brž ko smo se začeli še preštrevati, se je razkrila tudi nevalgičnost. V neval-gičnosti se kaže vse verižna nanizanka ožjega narodnega in hkrati svetovnega prestopa v novo civilizacijo . . . In v tem sosledju se zarisujejo premnogi vidiki sodobnega in razred-nega vprašanja.

Mnogonarodna SFRJ deluje v mednarodnem merilu za načelo enakopravnega inter-nacionalnega odnosa med socialističnimi državami. Ob nezanesljivi viziji odmiranja drža-ve in totalnem uveljavljanju družbe pa bi se morali poglobljeno zamisliti ob razvrstitvi, ki je označena z besedama družba-narod. (V zraku so idealistične ideje o možnem stapljanju in slične nedialektičnosti). Saj narodi, če jih pojmuje po najstarejši ali najsodobnejši oz-naki, po naravni poti ne morejo odmirati kot etnija, lahko pa admira njihova številčnost na določeni stopnji razvoja. Tako se Slovencem pred lastnim pragom in v federaciji odpira neenakopravno razdeljen strah, kako bo z našim narodom čez nekaj desetletij?

Na svojih osrednjih in res ne preprostornih tleh smo soočeni s prehitrim izumiranjem naroda, ki je veliko prispeval za predvidevani optimizem in srečo doma in po svetu. Vsi-

ljuje se fatalen razkorak, če ne celo bolezenski pojav, med narodnim in razrednim, ki ga bo treba razumno vzklajevati. Sicer utegne priti do bridkih nespornostov. Tako lahko kaka narodna skupnost, zaradi svojih obilij v rojstvih, prav vedro razmišlja o novih desetletjih – in se hkrati razburja nad sedanostjo zaradi številnih vedno lačnih ust itd. . . . Obratno pa kje druge težke skrivajo svoja zbegana razmišljanja, kako vnaprej, in namesto otrok preštevajo ne ravno pretirano velike denarje, ki jih je treba solidarnostno deliti s prvimi. (Beseda solidarnost pa je lahko le fraza, ki pomeni potuho za lenobo, nezagreto delo in brezbriznost, da bi v svojem okolju poiskali primerno pospešenost na poti za prihodnost.)

Nesorazmerja so tudi pri nas na Slovenskem, ker socializma nismo gradili dovolj po slovenski meri. Posledice so mnogotere. V mestih bolj duhovne, na podeželju pa neredko kar bivanjsko obstojne – tudi zaradi dolgoročno zelo spornega rekorda v zaposlovanju žensk! . . . Že zavoljo zadostnega števila potrebnih otrok ne smejo opustiti hribovski domovi, so rekli Gruzini in enako Armenci v svojih obmejnih republikah, ki ne mejé samo na Turčijo, ampak tudi na območje bolečega zgodovinskega spomina . . . Za samote so poskrbeli tudi v Švici in Avstriji. Tam dobijo matere in zlasti družine, ki vztrajajo na odročni hribovski zemlji, dodatke od države, ne pa kakšne nespodbujevalne dajatve in samoprispevke.

Na ta način in ob mnogih drugih pomanjkljivostih se seveda v rodnosti še zdaleč ne moremo meriti z Madžari, Poljaki, Slovaki in še manj z Albanci. (Izredno visokega odstotka rodnosti pri Kosovcih in sploh vseh Albancih ne kaže preneglašati, saj gre za povsem različne stopnje celotnega razvoja v zadnjih stoletjih. Slednje pa ne velja za Poljsko. Tudi po zaslugi cerkve imajo Poljaki vsako leto več rojstev, dasi država težko zmaguje obveznosti do naraščaja in sploh številčnih družin.)

V skrbi za primerno rodnost so za nas poleg Čehov in Slovakov posebno zanimivi Madžari. Običaili niso samo pri triletnemu plačanemu porodniškemu dopustu. V Budimpešti so sprejeli tudi še vrsto ukrepov za materinstvo s tremi otroki. Tako so se odločili v njihovi skupščini. Najmanj trije otroci na družino so potrebni za ohranjanje naroda, so nesramežljivo pribili . . . Ali smemo Slovenci upati na slične, politične samostojneže in daljnovidneže? (Pri vsem pa: zaradi naše prenegljenosti, se nam mnogoteri porabniška in spolno preohlapna pretiravanja že hudo maščujejo . . .)

Ob prenikih rodnosti se na naglo spreminjamo v narod starcev . . . Najbolj povprečen ekonomist bi se ob taki starostni sestavi delavcev moral vprašati: Kako pa bomo za naprej plačevali pokojnine in slične pomoči? . . . Nenadoma se je izkazalo, da na mnogih odročnih kmetijah in kočarijah po grapah ni več nevest – ne mater! V prvi vrsti zato, ker pač nimajo urejenega zdravstveno-socialnega položaja. A kjer ni več mater, ni več otrok, pa tudi ne poznejših proletarcev, samoupravljalcev. S takim razvojem pa partija kot vodilna idejna sila izgublja svoj temelj, kakor ga je Ivan Cankar napovedoval slovenskemu delavcu v svojih zgodnjih videvanjih.

V najširših razponih gre za stvari, ki so značilne za menjavo civilizacij. Saj se sami v sebi sesipamo, prvenstveno zaradi nizke rodnosti in izseljevanja čez mejo. Brez tujega priliva se celo ne obnavljamo ne več . . . Vrh tega imamo tudi največji odstotek samomorov v vsej Evropi! . . . Kakšna družbena in človeška stiska nam jemlje samozaupanje? Vprašanja niso lahka in še manj preprosta. Ali, neogibno jih bo treba opredeliti na Marxov in Leninov način, kot nov in nepogrešljiv element osvoboditve človeka v ožjem in širšem smislu – sočasno z reševanjem vseh na novo nastalih kriz v gospodarstvu, morali itd.

Za takšno celovito zavzetost so potrebni kar novoofeovski pomočniki. Med nje gotovo sodijo tudi kristjani, dokler njihova občestvenost zmore množično moralno in zlasti duhovno discipliniranost. Pojmovanje narodne družbe je, kljub vsem mnogoterim novejšim možnim razlagam, v svojem temeljnem obstoju trajnejše kot kakršen koli razred. Znano je, da narod lahko preživi veliko več kot eno samo večnarodno kulturo in civilizacijo . . . Iz tega izhaja, da se ravno spričo vznemirjajočega izumiranja Slovencev lahko hkrati s komunisti na novo vprežejo tudi potomci sil, ki so bile delno nenaklonjene ali celo nasprotne revolucionarnim spremembam. Ne dovolj predvidevana kriza v vrsti družbenih činiteljev jim odpira neponiževalne včlenjevalne možnosti za resnično spravno nadaljevanje vsestransko dejavnega slovenstva in trdni socializem.

Razvoj v vsem kapitalističnem območju, v vseh oblikah socializma in v tako imenovanem tretjem svetu dnevno kaže, da stvari majhnih narodov ne zginjajo s prizorišč. Narobe, še številčneje se oglašajo z vsebinsko povsem novimi pogledi in na novih ravneh. Tudi tu je v interesu Slovencev, da zadevo na novo odpro, preučimo izvore, nakažemo vse bolne korenine; procese pa v svoje dobro in korist človeštva zavarujemo pred nevarnimi pojavi po zakonu inercije.

Samoupravljalsko startani samovzgojaneec si je za prihodnost postavil zahtevno nalogo. (Kljub mnogim dosežkom se zdi, da pogosto pozablja na opozorilo Lenina. Ta pionir svetov in podobnih odborov se je že zelo zgodaj pritoževal čez »sramotno obilico komisij...«.)

Tudi samoupravljalet se iz birokratsko podrejene minulosti in prepogoste nesposobnosti skuša in mora dvigniti v vsestransko tekmovalno uspešnost. Prvič v zgodovini je slovenski človek vsaj v načelu soočen s polno samoodgovornostjo za svoj obstoj. Na preizkušnji je tako doma kot mednarodno, ker želi obogatiti socializem. Tak sodobnik je dolžan odkrivati probleme v vsej globini doma in v širini mednarodnih premikov. Ne sme zemarjati možnosti in nemožnosti njihovega takojšnjega reševanja. Cincanje okoli smotnosti in nesmotnosti dejanja, je zapravljanje časa. Hkrati pa odgovornost ni več odgovornost, če gledamo na naloge z zoženega in zapostavljenega podeželskega puntarskega stališča. Takó je, nekdanje ne dovolj družbeno izhodišče, domala iskalo nosilca obstoja in uspeha v sebi, za neuspeh pa odbiralo krivce zunaj svoje narodne skupnosti in v nadorga nizmihi.

Mimo vseh modrovanj je v prvi vrsti potrebna zadostna osebna in narodna samostojnost! Ob njiju je samokritično spoštovanje svoje preteklosti nadaljnji pogoj za ustvarjalno uporabljanje svojih in tujih izkušenj. Upravljalke pravice potencialno postavljajo vsakogar v določeno (vsaj teoretično) vodstvo. S teh izhodišč je nedopustno izrinjati razvojno gledišče na zgodovinsko celovitost (zaporednost). Velja za vso preteklost. Vzemimo: ob podeželskih upornikih ne sme bolj ljubiti romantično vztrajnega puntarstva, kot sme ceniti naše celotno ustvarjalno potrjevanje. Za nazaj lahko odkrivamo taka uresničevanja zlasti v treh družbenih odskokih.

Najzgodnejši vzpon je karantanstvo, ki se slabo zaključí po naši prvi kontrarevolucionarni državljansko-verski vojni (767–772). Naša nespretnost pri včlenjevanju v takrat novo in toliko kot revolucionarno fevdalno krščansko civilizacijo, se nam je strahotno maščevala. Ideološka zmota (pri prestopanju v novo ero) nas je raztepla politično in prostorsko... Posredno smo se družbeno spet v drugo našli v zrelem srednjem veku – 1360 do 1460 oziroma 1478!... (Temu mnenju se je slednjič približalo tudi XXI. zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Celju v oktobru 1982.) V politično (in vsakršno) moč večjezičnih dinastov v Celju (in goriških) je bil včlenjen velik del našega ljudstva. Slednje tako pomeni »sto zlatih let« utrjevanja – in to pred samim dokazom naše zdržljivosti v skoraj četrtsotletnih podeželskih uporih (1478 do 1713). A naš tretji vzpon je zaobjet v partizanstvu... (Gledano nazaj so bili vsi vzponi huda krvna davščina; še posebno prva državljansko-verska vojna in druga osvobodilna revolucija v narodnoosvobodilni vojni (1941–1945). Bili sta duševno pretresni, kakor sta bili razvojno neizogibni. Manj nujno pa je bilo izredno število žrtev, kot posledica bratomorilskih spopadov.)

Druga revolucija, ali partizanska, je take narave, da ji bo neizogibno sledilo kar več pokolenjsko prehajanje v novo pooktobrsko socialistično ero ali civilizacijo. Nova pot zagotovo tudi vnaprej ne bo povsem brez nevarnosti za majhen narod, saj je bolj ranljiv kot so veliki. Majhni celo v federacijah niso iz tega izvzeti. Rusko oceansko morje neizogibno premočno buta v mali litvanski ali gruzinski zalivček, pa čeprav med njimi ni jezikovne sorodnosti. In če je navzoča še ta, kot na primer med Srbi in Slovenci, je vsa stvar za slednje še bolj vznemirljiva.

Povsod je tako, kjer se pod lepo zvanečimi internacionalističnimi (preveč besednimi) bratstvi in enotnostmi, skriva prenadležen območni hegemonizem. V možnosti malega naroda vnaša neravnotežja med razrednimi interesi in narodnimi potrebami. O vprašanjih, ki so obstojnega pomena za narodno življenje, lahko odločajo le člani narodne družbe in noben glasovalec vpliv, ali vzročnosti od zunaj. Vzemimo samo neenako razvojno stopnjo in s tem povezani standard, ki ga slabše razvita dežela solidarnostno terja od bolj razvite, pa tudi bolj ostarele – in zato v prihodnosti še bolj prepuščene same sebi.

In že smo pri zamotani vzročnosti stare rakaste rane na Slovenskem – izseljevanju in skoraj nikakršnem vračanju. Na to sindromsko bolečino se pripenja druga, nič bolj spodbudna plat v pretiranem priseljevanju, ki presega vse razvojne potrebe države kot celote. Celó škodljivo je, saj ga pospešuje pogosto le tihotapska in slična špekulativna »potreba« po bivanju na zahodnih mejah . . . Nenačrtovan pridelek pa je tudi v tem, da je v živo in neposredno zmanjšana možnost zamejskih Slovencev po enotni kulturni povezanosti oziroma naravnosti. (Takšna opredelitev se za zdajšnje desetletje sliši primernejše kot: enotni kulturni prostor.)

Slovenski narod zunaj meja SRS je z različnimi zapostavljanji, posebno na kulturnem področju, potisnjen na obrobje, če ne celo v polilegalo. Gospodarska kriza in nekdanji polog pri prestopu meje, so ovirali in hudo omejevali žive stike za vse rojake iz osrednje domovine. Pomanjkanje deviz pa celo po ukinitvi pologa ne poživlja pogostejših obiskov pri zamejcih.

Slovensko narodno skupnost za mejami hromi, v primerjavi z Južnimi Tirolci in še kakšnimi drugimi ločenci, huda operativno-uveljavitvena neiznajdljivost, če ne kar delna mrtvoudnost. Stiki na obeh straneh priznavane razmejitvene črte so dosti preslabotni. Tako povezovanje je neblogljeno tudi do vsakega posebej od večinskih narodov v sosednjih državah, kakor ni zadosti samostojno v odnosu do jedra v matični federativni državi, saj obstoje še zavore. Življenje ni nikoli dokončno uravnano; zato tudi ni dokončno razrešena problematika vseh Slovencev, saj terja vedno nova preverjanja od nas samih. Zakaj nobena skrivnost ni, da smo Slovenci od razkosanja leta 1918 v marsičem blokirani. To bomo toliko časa, dokler ne bomo tako kot Judje spoznali, da odprtje in oživitje pogledov v prihodnost nista mogoča v vseh središčih na enak način in istočasno. Kar ni mogoče v določenem okolju, je povsem izvedljivo v kakem drugem, pa tudi obratno: kar je bila sila slaboumna poteza v drugem ali tretjem okolju, je toliko kot povsem normalna pobuda v prvem. Tržaški Slovenci se lahko vzgledujejo ob zagonih svojih tržaških someščanov; pri njih so čisto ob virih taktičnih podukov . . . Že samo s tem in še čim so objektivno v položaju, da tudi subjektivno razmeroma natežavno postanejo sprožilec za naše novo in splošno samotekmovanje.

V trenutku, ko se bo eno samo okolje premočrtno zganilo, bo stekel močnejši obtok naše duhovne, pa tudi denarne in še kakšne prekrvavljenosti. Pokazala se bo potreba po premočrtnem tekmovanju vsaj med Trstom, Ljubljano in Celovcem. Torej nekakšno nefolklorno naprežanje z najmanj treh možnih sidrišč. Tako triglavstvo ni nujno poglobljanje razcepitve, temveč je neohromitvena naglasitev prvenstva Ljubljane med enakimi osrediščevalci. Metropolita na »prepihu« bi se še lažje uveljavljala kot vsesplošen zaganjalnik in izravnalec, kar bi že dolgo morala biti . . .

Naše narodno-družbeno utripanje, vključno z zgodovinskim interesom delavskega razreda nasploh, je tako človeško zasebno ali kot skupna razgibanost preslabotno – pa naj ga opazujemo s katere koli strani nedotakljive meje! Nismo dovolj opozorilni, ne za zaveznike v Italiji, ne za pomočnike v Avstriji ali na Madžarskem, kot smo premalo samozavestni do matice v SRS. V pomoč prihaja presenetljiva moda po svetu, da mora vsakdo poznati vsaj za štiri pokolenja nazaj svoj rodovni izvor. Ob zadostni iznajdljivosti bi lahko prav prek zamejcev in izseljencev napočil za SRS pravičen čas, ko se bodo ločenci in zgubljeni, kot nekakšni Judje, vračali v svoj Izrael.

S tem niso samo izseljenci in zamejci izbrani za bolj temperamentne prenašalce vsakršnega ustvarjalnega znanja in kulture, hkrati z zavestjo o celovitosti slovenstva, ne glede na mejne ločnice. Tovrstna spoznanja naj bi matici narekovala še večjo obveznost do odpravljanja gospodarskih in drugih zadržkov ob pregradah, ki ločujejo Slovence. (Ali sme kdor koli take misli in skrbi za prihodnost imenovati narodne sebičnosti ali celo prikriti šovinizem in nezmerena naprežanja? . . .)

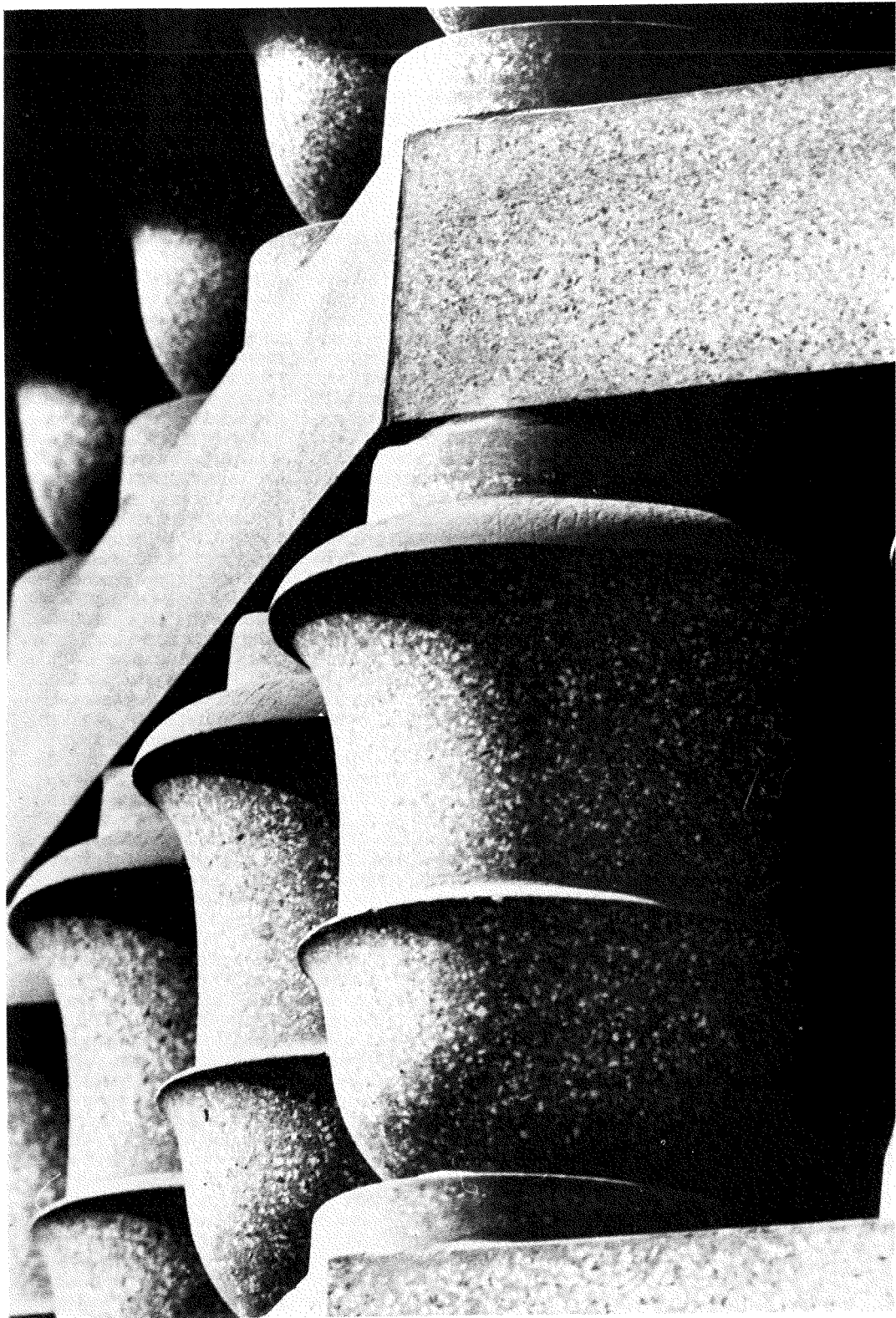
Zelo slabo bi se obrestovalo, če bi zanemarili dobrih stodvajset let, ali čas od 1857 do 1980 – ko se je s slovenskega ozemlja (ne samo v mejah današnje SRS), izselilo nad šeststo tisoč (600.000) ljudi. Tolikšna izguba nas postavlja prav v sam vrh narodov, ki so se z zdomstvom tako izčrpali, da niso le enkrat zamudili boljše uresničevanje v svojih zgodovinskih možnostih.

Slovinci smo se poldrugo stoletje obupno naprezali za znosno etično »čistost«, ki nas ne bi razkrajala in zabrisovala. Z zmagovitim koncem narodnoosvobodilne vojne smo dosegli, da se je večina petokolonašev izselila – hkrati z mnogimi našimi kvizlingi in sopotniki kontrarevolucije. Nadaljnja poveljna razslojevanja z mnogostranimi konflikti niso pospeševala vračanje starih izseljencev, ne zavirala odhoda novih zdomcev. Med ustaljenimi normami življenja in novimi, še ne dovolj preverjenimi možnostmi, so se k starim izseljencom kar epidemično množili novejši zdomci, pretežno odhajajoč na nemško govoreči sever . . . S tem nenaravnim pojavom se ni iz oči v oči spogledal še noben slovenski politik in le kak redek kulturnik . . .

Za zahodnjaške ludistično »umetniške« in samosovražne inflacije pa se zdi kot, da bi uživale v samouničevanju med igricami z oblikami itd. Ob tem ni docela brez krivde nepoglobljena slovenska zgodovinska izkušnja in primerjave o njej v šolah, ki ne segajo veliko dlje od narodnoosvobodilne vojne. Narodnoosvobodilno vojno in revolucijo pa spreminjajo v nekakšen partizanski mit in ne prizorišče naše preveritve – kar naj bi bilo oporišče za naše boljše dosežke v prihodnosti.

V tem je poteklo četrto stoletje nezadržnega priseljevanja iz južnih republik. V osemdesetih letih so pri mnogih popustili vljudnostno-politični zadržki. Za priseljenci so se namreč pomikali dežurci izzivalnih in nedemokratskih koncepcij. Te so se le besedno razlikovale od neenakopravnega jugoslovanstva pod diktaturo nekdanjega sokolskega kralja Aleksandra . . . Novejši »zajedničarji« skušajo celo s »sramotno obilico komisij« spodbijati trdo preizkušene zgodovinske ideje, etične in kulturne vrednote Slovencev. Pri tem pa nenazadnje minirajo tudi resnično internacionalne cilje socializma, saj govore o razrednih načelih le, kadar prikrivajo svoj hegemonizem, ki konec koncev ne more koristiti nobenemu narodu v federaciji; domnevni povečanec bi še nadalje sodil k manjšim jezikovnim občestvom. Ali ne bi več izgubil kot pridobil?

Poznavalci marksistične misli, vključno z njenimi dopolnjevalci in federativno vlado, ne morejo imeti bolj izpostavljene vloge kot je naloga, da se varuje dejanske pravice narodnih manjšin, pa tudi manjših narodov, ki so manjšinam podobni. Številčno močnejši narodi v federativnih ureditvah ne potrebujejo varstva in posebnih prednosti, še manj jezikovne. Vsakodnevno življenje jim hočeš nočeš odpira nova prijateljstva in odpravlja sovražnike že samo s tem, če niso preveč sebični do malih narodov in narodnosti. Plemenitost v mnogoterih praktičnih povezavah jim v plačilo prinaša prednosti, ki jih majhni narodi nimajo, pa naj se še bolj naprezajo.

dr. FRANC ROZMAN

Eseji o slovenstvu

Nemara je videti malo paradoksalno, da smo šele zdaj dobili ta zbornik izbranih besedil o »zgodovinskem razvoju naše misli o nas samih, o našem narodu, o njegovih posebnostih in možnostih v različnih časovnih razdobjih«, kot piše na zavihkih platnic knjige, o kateri govorimo. Potrebovali smo ga velikokrat v preteklosti bolj kot danes in se na srečo obdržali tudi brez njega, s čimer niti najmanj nočem zanikati pomena, da je izšel, in veselja, ker ga zdaj vendarle imamo. Ob vprašanju, zakaj tako pozno in ne že prej, se spet lahko zavemo, kaj vse nam še manjka in kako s težavo dohitevamo zamujeno. Mar smo se doslej sramovali svoje misli, se nam je zdela preveč slabotna in prilehna? Najbrž ne, čeprav morada nekaterim tudi.

Važno je, da smo zdaj, ko se spet toliko govori o narodu, ko se nam včasih dozdeva, da smo ogroženi v zadevah, o katerih smo mislili, da smo jih že davno odvrgli v ropotarnico zgodovine, to antologijo slovenske misli dobili. Kar za zajetno knjigo je je. Prinaša 39 prispevkov 38 avtorjev, od Primoža Trubarja do Alojza Rebule, po letnicah od 1557 do 1984, torej več kot štiristo let. Besedilom so dodane kar obširne beležke o avtorjih, ki jih je napisala Janja Nakrst, sestavljalec pa je prispeval še spremno besedo pod naslovom Slovenska misel ali eseji o slovenstvu. Naklada tisoč izvodov se mi zdi prav nizka, saj taka knjiga pravzaprav ne bi smela manjkati vsaj v knjižnici slovenskih intelektualcev. Pa založba najbrž že ve, in če bo slovenska misel prišla le v tisoč domov in knjižnic, se ji bolj slabo piše.

Ob branju knjige so se mi utrnile tele misli. Vprašanje izbora avtorjev in tudi besedil je seveda stvar sestavljalca antologije, do nje

ima gotovo svoj izdiferenciran odnos, svojo predstavo in utemeljitev. Če so antologije še tako obširne in pretehtane, pa so vendarle izbor, prav v tem pa se skrivajo pasti in prav v tem je ponavadi torišče različnih gledanj in umevanj. Moje pripombe k tej antologiji bodo pripombe in gledanje zgodovinarja, ki na razvoj misli o Slovencih gleda nekoliko drugače kot literarni zgodovinar. Četudi sprejememo stališče, da je osnovna nit pričujoče predstavitev slovenske misli podana kronološko, pa ne moremo mimo dejstva, da se je ta misel razvijala v treh državnih sklopih: najprej v času, ko so Slovenci živeli v okviru habsburške monarhije, potem v stari Jugoslaviji in končno v socialistični Jugoslaviji po drugi svetovni vojni, do česar smo prišli po štirih letih narodnoosvobodilnega boja, ki ga je povzročila okupacija. Politične, gospodarske, družbene in kulturne danosti so bile v vseh treh razdobjih zelo različne in to je odsevalo tudi v gledanju na slovenstvo. Zato menim, da je taka delitev, ki jo je uporabil tudi avtor, upravičena, čeprav bi bilo treba nanjo posebej opozoriti, najbolje v spremni besedi. Prvemu obdobju je sestavljalec antologije posvetil nekaj manj kot 110 strani, zastopanih pa je 16 avtorjev; v drugem delu je devetim avtorjem odmeril 120 strani in v tretjem enajstim kakih 200. Vendar se mi zdi, da je nemara preveč prostora odmerjenega zadnjemu obdobju, ki zajema skoraj toliko prostora kot obe prejšnji. Dvomim, da aktualnost zadnjih štiridesetih let odtehta pomen prejšnjih štirih stoletij. Tudi članki so za najnovejši čas precej bolj obširni kot za pretekla obdobja in misel nekaterih mislecev iz 19. stoletja je prikazana zelo skopo in v bistveno skrajša-

SLOVENSKA MISEL.
Izbral in uredil
dr. Jože Pogačnik.
Cankarjeva založba.
Ljubljana 1985.
Strani 495.

MAG. BORIS MLAKAR

Črni princ proti rdeči nevarnosti

ni obliki. V oči bode tudi sestava piscev člankov: v prvem razdelku je med štirinajstimi pisci kar deset takih, ki niso izraziti pesniki ali pisatelji (Slomšek. Einspieler, Bleiweis, Slanc, Krek, Lončar, Dermota, Tuma, Prepeluh, sem bi uvrstil tudi Kristana), v drugem delu so med enajstimi le še štirje (Gosar, Kardelj, Kidrič in Ude) v tretjem pa so med enajstimi samo še trije (Pirjevec, Aleš Lokar in Urbančič). To dejstvo je vsekakor zanimivo in tudi značilno vsaj za prvo obdobje, ko so v času politične prebuje in boja za slovensko samobitnost pisali o slovenski misli ne le literati, ampak vsakovrstni razumniki in politiki. Na podlagi besedil iz antologije bi utegnili sklepati, da se to pisanje osredotoča na vedno ožji krog pišočih in da se v zadnjih desetletjih z vizijami o slovenstvu ukvarjajo le še pisatelji. To pa skoraj gotovo le ni tako, čeprav po letu 1918 pomembnejši politiki svojih misli ne izražajo preveč pogosto na straneh revij, ampak veliko bolj v dnevnem časopisu in v zapisnikih parlamenta ali njegovih teles, zato bi bilo za pravo podobo treba pritegniti tudi to gradivo. Mislim pa, da je sestavljalec antologije le preveč zanemaril delež zgodovinarjev, kajti ob branju Slovenske misli utegne kdo pomisliti, da se zgodovinarji s to problematiko ne ukvarjajo, čeprav to ni tako. Res na nekoliko manj esejistični ravni, vendar pa mimo razprav in tudi esejev Zwitterja, Grafenauerja, Pleterskega (če omenim le najpomembnejše na tem področju) ta antologija ne bi smela. Žal so tudi nekateri avtorji predstavljeni slabo in netipično, kar velja zlasti za Dermoto in Kreka, nekateri ne bi smeli biti izpuščeni, kot recimo Matija Majar. Na žalost tudi ni navedeno, iz katerih del in publikacij je

objavljeni esej vzet, kar zelo otežuje iskanje in branje celote. Tudi beležke o avtorjih so večkrat površne in ponekod netočne, avtorji pa so označeni preveč literarno-zgodovinsko. V sicer zanimivem in k nadaljnjemu razmišljanju navajajočem spremnem eseu pa avtor ni jasno pokazal premis, po katerih je posamezne eseje uvrstil, drugih pa ne. Opis razvoja misli o Slovencih je predvsem za novejša razdobja preveč fragmentaren. Čim bolj se približujemo današnjemu času, tem bolj je namreč misel o Slovencih in o slovenstvu politična misel in kot taka kvintesenca političnega življenja, ki smo ga zadnjih sto petdeset let imeli, včasih morda boljšega, včasih slabšega, toda bilo je, čeprav bi ga danes rad marsikdo zamolčal in privolil v misel, da nas je med narodi obdržala le kultura. Pri vsem tem se mi vsiljuje misel, da bi bilo pri tej ali podobni antologiji potrebno sodelovanje zgodovinarja, tako pri izboru besedil kot tudi pri spremni študiji, da bi v bodoče le prišli do zgodovine politične misli na Slovenskem in tudi do zgodovine idej, kar je še skoraj manj obdelano področje. Pri teh kritičnih besedah in nakazanih slabostih pa nikakor nočem zanikati pomembnosti dejstva, da je knjiga izšla. Škoda le, da priložnost ni bila temeljiteje izkoriščena.

* * *

Ricciotti Lazzeri:
LA DECIMA MAS.
Rizzoli Editore.
Milano 1984.
strani 371.

Druga svetovna vojna, tako njena celotna podoba kot njene posamezne epizode, z nezmanjšano močjo privlači pozornost raziskovalcev in radovednost bralcev. Knjige različnih žanrov in literarnih oblik, ki obravnavajo to dramatično obdobje sodobne človeške zgodovine, izhajajo v nepreglednem številu povsod po svetu in marsikaj kvalitetenega, kar zadeva tudi tedanjo slovensko in jugoslovansko usodo, nam žal ostaja nepoznano. Vzrok za to pa seveda ni le v omenjeni številčnosti izdaj, temveč tudi v naši vse večji izoliranosti glede na svetovne civilizacijske in še posebej kulturne tokove. Dobro pa bi bilo, da bi vendarle imeli sistematično evidenco nad publikacijami, pomembnimi za nas, ki izhajajo v tujini. Ali tega ne bi mogli opredeljevati kulturni atašeji pri naših poslaništvih in konzulatih? Morali bi zgolj prebrati nekaj specializiranih publikacij in letnih bibliografijskih iz svojega službenega okolja. Naprej bi bila stvar lahka, šlo bi le za seštevanje in razmnoževanje seznamov, predvsem pa za dostavljanje le-teh zainteresiranim znanstvenim ustanovam. Vsekakor mislimo, da je problem z organizirano akcijo rešljiv, čeprav je jasno, da to pri nas še ne pomeni, da bo tudi resen.

Vsekakor je problem oziroma pojav kalaboracionizma med drugo svetovno vojno eden tistih, za katerega lahko takoj rečemo, da je zanimiv. Ne le zato, ker smo bili Jugoslovani in Slovenci z njim na veliko obremenjeni, temveč tudi zato, ker kolaboracija z okupatorjem, z narodnim in državnim sovražnikom, po logiki družbenih gibanj vedno ostaja pod anatomo, v določenih družbenih razmerjih pa je njeno raziskovanje metodološko in vsebinsko potisnjeno na rob. Če so aktualne družbe-

ne razmere lahko še povezane z vzroki in nosilci nekdanje kolaboracije, je le-ta za sodobnega bralca še toliko bolj zanimiva. V zahodnoevropskih deželah, kjer imajo družbeni in posamezni nosilci nekdanje kolaboracije z nacističnim okupatorjem še vedno svoj ideološki in politični *raison d'être*, izhaja zato zelo pestra literatura o kolaboracionizmu, od kiča do znanstvenih študij, od apologij do pavšalnih zavračanj kolaboracionizma sploh oziroma konkretnih oblik kolaboracije.

Knjiga, o kateri želimo spregovoriti, vsekakor ne sodi v nobeno od zgoraj naštetih skrajnih oblik. Še najbolj se približuje znanstveni monografiji, vendar bi jo le s težavo lahko proglasili za čisto znanstveno delo. Pri pisanju je avtor očitno zasledoval predvsem dva smotra – knjiga naj bi bila vsebinsko in metodološko historiografska, hkrati pa tudi bralna, dostopna širšemu krogu bralcev, zato je oblikovno zelo neenotna, nekakšna mešanica reportaže, dnevnika, pričevanj, komentarjev in dokumentacije. Naslovna tema pa je slej ko prej izredno zanimiva. Za obravnavo smo jo izbrali prav zato, ker gre za neko posebno in zaključeno poglavje iz mozaika italijanskega kolaboracionizma in ker se hkrati dotika tudi nekaterih epizod našega narodnoosvobodilnega gibanja na Primorskem. Avtor, ki je po rodu iz Trsta, po izobrazbi ni zgodovinar, ukvarja pa se pretežno s publicistiko. Med vojno je bil italijanski oficir v Rusiji, nato partizan, kar je pri njem zapustilo globoke sledove, rekli bi, tudi v metodološki njegovih zgodovinskih »reportažah«, ki jih je prispeval za mnoge ugledne italijanske revije ter časopise. V zadnjem obdobju pa je njegovo dolgoletno zbiranje zgodovinskega gradiva obrodilo

obilan sad, saj je v letih 1982–1985 izdal kar štiri knjige, monografije iz »eksotičnih« tem italijanskega fašizma in kolaboracionizma. Naštejmo naslove: *Le SS italiane* (1982), *Le Brigate nere* (1983), *La Decima Mas* (1984) in *Il Partito Nazionale Fascista* (1985).

Nepoznavalcu naslov knjige Deseti Mas seveda ne pove prav nič. Tudi če dodamo podnaslov Najemniška četa (tovarišija) črne ga princa, je stvar komaj za malenkost bolj jasna. Gre namreč za posebno enoto italijanske vojne mornarice s polnim nazivom flottiglia MAS; zadnja beseda je kratica in pomeni protipodmorniške motorne čolne. Enota je bila specializirana za nenadne nočne napade na sovražne pomorske baze in je razpolagala z različnimi napadalnimi sredstvi, npr. z vodenimi torpedi, eksplozivnimi čolni in plavajočimi diverzanti. To je bila neke vrste samomorilska enota, pri čemer je bila nevarnost za posadko nekoliko zmanjšana. Na začetku druge svetovne vojne sta se v Sredozemlju spopadali predvsem italijanska in britanska vojna mornarica. Seveda je slednja imela veliko več uspehov. Edina italijanska pomorska enota, ki se je Britancem uspešno upirala, ali bolje rečeno, ki je uspeła nasprotniku zadati resne udarce, je bilo prav deseto brodvje MAS. Leta 1940 je dvakrat neuspešno napadlo bazi v Aleksandriji in Gibraltarju, zato pa je bilo zanj leto 1941 toliko bolj uspešno. Znan je napad na britanske ladje v zalivu Suda na Kreti in ponovno v Gibraltarju in Aleksandriji. Prav v tej egiptovski bazi so masovci zadali britanski mornarici hud udarec in za nekaj časa povsem spremenili razmerje sil vzhodnem Sredozemlju. Dne 19. decembra 1941 je šest mož s

tremi vodenimi torpedi v Aleksandriji potopilo dve oklopnici in tanker.

Naš avtor seveda ne opisuje teh redkih slavnih epizod italijanske mornarice, pač pa, kakor je razvidno iz podnaslova, obravnava njeno manj slavno obdobje po kapitulaciji Italije, ko se je enota vdinjala nemškemu okupatorju. Večina njenega moštva je takrat bila v glavni bazi v La Spezii, vendar ne na ladjah, temveč v vojašnicah. Njeno vojskovanje na morju je bilo bolj ali manj preteklost, plovni objekti, ki so ji ostali, so bili maloštevilni. Jeseni 1943 jih je v La Spezii ostalo le še pet. Moštvo se je vse bolj spreminjalo v mornariško pehoto, ki sploh ni več vide-la morja. V nemški službi pa so pomorske tradicije negovali naprej. Masovci so se tako na fronti kot v protipartizanskih akcijah predstavljali za mornarje. Navsezadnje so tudi formalno spadali v sklop vojne mornarice Mussolinijeve italijanske socialne republike, ki pa je tudi bolj ali manj obstajala le na papirju. Manjši del enote je razvoj dogodkov zajel v južni Italiji. Ta se je potem boril na zavezniški strani, posredno tako rekoč tudi proti svojim nekdanjim tovarišem na severu. Zanimivo je, da se je »elitnost« desetega brodivja MAS pokazala tudi v tem, da so ob kapitulaciji Italije njeni pripadniki ostali na mestu v svoji bazi oziroma v vojašnicah. Njihov komandant je takoj navezal stike z novimi nemškimi okupacijskimi oblastmi, kajti njegova odločitev je bila, »boj se nadaljuje, in to tako proti komunizmu kot tudi proti njegovim zahodnim zaveznikom. Nemška vojaška oblast je enoto MAS kot edino italijansko kraljevsko enoto sprejela za zaveznico. Dne 14. septembra 1943 je bil v La Spezii podpisan sporazum med nemškim morna-

riškim poveljstvom in komandantom enote MAS. Slednji je bila s tem priznana precejšnja avtonomija v delovanju ob formalni vključenosti v italijansko vojno mornarico (ki niti še ni obstajala) in operativni odvisnosti od nemške vojne mornarice. Masovci so se še naprej lahko borili pod italijansko zastavo, za njihovega poveljnika pa je bil priznan prejšnji komandant princ Junio Valerio Borghese. Tako je nastala prva italijanska kolaboracionistična enota, ki je v pisanim mozaiku fašističnih republikanskih enot, ki so nastale pozneje, zanimiva posebnost.

Ta poseben položaj in svojevrsten ugled si je enota pridobila po zaslugi njenega komandanta Borgheseja. Bil je namreč svojevrstna osebnost v fašistični hierarhiji, član vatikanske črne aristokracije, zato so mu rekli črni princ. Šolal se je v Angliji in bil svetovni prvak v potapljanju. Ni pa bil član fašistične stranke. Za častnike je izbiral markize in grofe, njegovi mornarji so bili študentje in intelektualci. Okrog njega je vel duh avanturizma, še bolj tudi zaradi uspehov njegovih enot v boju proti Angležem. Nemci so ga poznali še od prej, npr. s podmorniških seminarjev na Baltiku, zato ni čudno, da so ga zaradi njegove stare slave in solidnega stanja njegove enote v bazi priznali za sobojevnika. Pridobil je privilegiran položaj in užival posebno naklonjenost vrhovnega komandanta nemške policije in SS v Italiji Karla Wolffa. Za Borgheseja lahko rečemo, da je bil avanturist, nacionalist in protikomunist. Prav te značilnosti so ga navedle, da je nadaljeval boj na strani nacistov. Fašisti ni bil, motil ga je plebejski predznak fašizma, toda težko bi tudi rekli, da je bil protifašist. Ko je princ dobil do-

voljenje za nadaljnje organiziranje svoje enote v novih, predvsem »suhozemnih« razmerah, se je vrgel na delo. Okvirne operativne naloge so mu dajali nacistični gospodarji, v okviru tega, kar zadeva mobilizacijo, propagando, in konkretne vojaške akcije pa je bil samostojen. Seveda v materialnem pogledu odvisen predvsem od Nemcev, toda v precejšnji meri se je oskrboval tudi z vojnim plenom in rekvizicijami, ki pa jih ni izvajal le nasproti »partizanskemu« delu prebivalstva, ampak so trdo roko njegovih bataljonov občutile tudi nekatere uradne ustanove v republikah Salò. Mobilizacije masovci niso izvajali, saj jim je tudi ni bilo treba, ker je bil priliv prostovoljcev skoraj prevelik, tako da je videti, da so nacisti celo zavirali njihov razvoj v korist drugih kolaboracionističnih enot, npr. Črnih brigad. Število Borghesejevih vojakov pa se je vseeno zelo povečalo. Konkretne najvišje številke se razlikujejo, govorijo največ o 18 000 mož. Dne 1. maja 1944 je bila uradno ustanovljena 1. divizija MAS, sestavljena iz dveh polkov mornariške pehote in enega artilerijskega polka. V začetku leta 1945 pa naj bi bila ustanovljena tudi druga divizija MAS. Toda taka formacija je obstajala zgolj na papirju, prave masovske bojne enote so bili bataljoni, ki so praviloma nosili imena njihovih nekdanjih plovil ali pa drugih imen, pomembnih v italijanski nacionalistični zgodovini. Obstajal je neke vrste glavni štab, ki se je selil po severni Italiji, hkrati z glavnino bataljonov, ko so dobivali konkretne naloge. Kljub takemu zunanjemu razvoju so bili masovci v letih 1944/1945 najbolj osovražena vojaška enota v severni Italiji. Prebivalstvo jih je sovražilo zaradi njihove vzvišenosti in krutosti, dru-

ge fašistične enote iz prestižnih razlogov, sovražili pa so jih tudi vrhovi Mussolinijeve republike z Ducejem na čelu. Le-ta se je očitno bal Borghesejeve priljubljenosti pri nacistih, hkrati pa so mu prihajale na ušesa novice, da princa ponekod imenujejo kar (duče št. 2 (il Duce numero due). Poleg tega je dvomil o njegovi lojalnosti in je nekajkrat izdal nalog za preiskavo o Borghesejevi dejavnosti s sumom, da pripravlja zaroto. Rezultati teh preiskav so ponavadi povzeli, da princ zarote sicer ni pripravljaval, toda... Ta dvourni odnos lahko poznamo še z dvema dogodkoma. V začetku januarja 1944 so namreč Borgheseja v Bresci kar zaprli, kasneje pa je postal podnačelnik glavnega štaba italijanske mornarice.

Glavna naloga, ki so jo masovci dobili od nacističnih gospodarjev, je bilo protipartizansko bojevanje. S tem so pričeli že konec leta 1943 na območju Genove, v letu 1944 pa so se »izkazali« v boju proti piemontskim partizanom. Izkazali so se z izredno krutostjo do civilnega prebivalstva, do duhovnikov itd. Za njimi so ostajale pobite družine in požgane vasi. V Piemontu so ostali do konca oktobra 1944, ko so ga Nemci začeli zapuščati. Pri tem so razvijali tudi izredno intenzivno propagando, ki je poudarjala predvsem italijanski nacionalizem. Prihajalo je do precej nenavadnih epizod, na primer do pogajanj z lokalnimi partizanskimi enotami, enkrat so masovci in partizani uprizorili celo skupno eksekucijo nekega masovskega lopova. Nemški zvezni oficirji so morali Borghesejeve vojake celo zadrževati, da se niso preveč znašli nad prebivalstvom. Med njimi so bili tudi mornarji s slovenskimi in slovanskimi priimki, kar pa

ni bilo čudno, saj je Borghese dobival prostovoljce tudi iz Istre in Trsta. Medtem ko se je glavnina bataljonov borila proti partizanom, so bili manjši oddelki tudi drugod po severni Italiji, predvsem v Milanu, ob švicarski meji, predvsem pa na fronti v srednji Italiji. Vsakršnih fanatikov je bilo v vrstah masovcev precej in tako so se vodstva teh bataljonov uprla, da ne bodo sodelovali v »rastrellamentih« proti partizanom, ampak da hočejo v pravi boj, na fronto proti Angloameričanom. Željo so jim izpolnili in tako so se bataljoni Lupo, Barbarigo in kasnejše še N. P. tolkli na fronti. Imeli so zelo velike izgube. Princ Borghese, ki je imel zmeraj na razpolago več avtomobilov in dovolj goriva je svojo poveljniško vlogo vse bolj zamenjeval z inšpekcijsko. Neprestano je obiskoval svoje raztresene enote.

Bil je tudi v Portorožu. Obenem je opravil veliko razgovorov, tudi z generalom Wolffom, ki ga je obveščal o svojih pogajanjih z zavezniki v Švici, kjer naj bi govoril tudi v princčevem imenu. Kar se tiče stikov z zavezniki, je Borghese kmalu našel svoj kanal, če zanemarimo dejstvo, da je imel stike tudi z italijanskim jugom na zavezniški strani fronte. V pozni jeseni 1944 se je glavnina masovskih enot premaknila v Karnijo, v bližino ogrožene vzhodne meje. To mejo so seveda ogrožali slovenski partizani. Deseta MAS naj bi se jim postavila v bran in tako še enkrat pokazala svoj patriotizem. Premik je bil izveden po sporazumu med Wolffom in poveljnikom policije in SS v Jadranskem Primorju, generalom Odilom Globocnikom, ki je postal tudi Borghesejev nadrejeni. Njegov štab se je nastanil v Coneglianu in se pričel pripravljati na boj s furlanskimi in slovenskimi

partizani. Imel je velike načrte o zasedbi Tolmina in doline Soče. Globocnik je masovce sprva uporabljal v ofenzivi proti svobodnemu ozemlju v Karniji, ki je bilo sredi decembra 1944 tudi uničeno. Nato se je težišče masovskega delovanja presmerilo na Goriško in Trst, neposredno proti slovenskemu narodnoosvobodilnemu gibanju. Borghese je v Trstu ustanovil bataljon San Giusta, odpotoval v Pulj in se v Gorici poklonil razstreljenemu spromeniku iz 1. svetovne vojne. Predstavljal se je kot nov in zanesljiv branik proti slovenski ekspanziji, ki Italijanom grozi z Vzhoda. Njegove enote so v neki akciji ujele angleškega častnika, člana zavezniške misije v Furlaniji. Med zasliševanjem je Borghesu prišlo na misel, da bi ga uporabil za navezavo stikov tako z zavezniško misijo kot s furlanskimi partizani iz enot Osoppo. Izpustil ga je, in tako je res prišlo do stikov in pogajanj med masovci in osovci na eni strani ter Borghesejem in šefom zavezniške misije majorjem Nicholsonom (pravo ime Thomas Rowth) na drugi. Borghesejeva kost v pogajanjih je bila ogrožena, zato je tako zaveznikom kot osovcem predlagal njeno skupno obrambo. Britanci se niso izjasnili, a so ohranjali stike do konca, predvsem pa si prizadevali, da bi se masovci pridružili osovcem v boju proti Nemcem. Slednje se seveda ni uresničilo. Pogajanja z vodstvom Osoppa so prenehala. Osoppu je to moralno zelo škodovalo in prav v tem iščejo nekateri vzroke za gariwaldinski napad na osopovsko vodstvo v Porčinju in njegovo likvidacijo.

Pri prodoru na vzhod so masovci naleteli na odločen odpor slovenskih partizanov. OZNA za oblast 9. korpusa je o njih imela kmalu

natančne podatke, spremljala je njihove premike iz Piemonta proti vzhodu, imela je podatke o njihovi razporeditvi na Primorskem. Dne 22. decembra 1944 sta dva pripadnika 3. bataljona 2. VDV brigade pri Gornjem Lokovcu likvidirala podpolkovnika Luigijsa Caralla, namestnika komandanta divizije MAS. Pri njem sta našla podroben načrt ofenzive, ki jo je sovražnik načrtoval proti partizanom v Trnovskem gozdu. Ofenziva je tudi zaradi tega srečnega naključja bila neuspešna in se je končala 30. decembra 1944. V njej so sodelovale tudi enote MAS, ki so se ob koncu umaknile v Gorico razen bataljona Fulmine, ki je ostal v Trnovem. Štab 9. korpusa je sklenil uničiti to sovražno postojanko, ki jo je držalo 250 masovcev. Napad Kosovelove brigade in artilerije korpusa je trajal od 19. do 21. januarja 1945. Boji so bili hudi, saj so se masovci ogorčeno branili. Vendar pa niso imeli težkega orožja, pa tudi nemško poveljstvo v dolini se je obotavljalo z intervencijo. Ko se je ta končno le začela, je bila postojanka v Trnovem tik pred dokončnim uničenjem. Živih je ostalo le še 35 masovcev. To je bil najhujši poraz kake Borghesejeve enote dotlej in je bil eden izmed vzrokov za umik glavnine njegove vojske iz Furlanije na zahod prek Piave; štab je bil potlej do konca v Bassano del Grappa. Na jadranskem primorju so ostale le še manjše enote v Trstu, Gorici in Istri, ki so pozneje imele nekaj incidentov tudi s četniki in domobranci. Poleg vojaških razlogov lahko za vzrok njihovega izгона s primorskega ozemlja navedemo še pretiran italijanski nacionalizem, kar nacističnim oblastem ni bilo všeč, saj so na tem prostoru poskušale doseči »pomiritev« med prebivalstvom kar

štirih različnih narodnosti.

Na novem operacijskem ozemlju so se masovske enote preuredile v dve borbene skupini in nadaljevale boj proti partizanom. Komandant Borghese je krepil svoje zveze z zavezniki. Ko so se konec aprila 1945 nemške sile v severni Italiji predale in se je fronta sesula, so se masovski bataljoni na fronti in 1. grupa predali zaveznikom, 2. grupa pa partizanski brigadi Mazzini. Tu in marsikje drugje je, kjer so manjše skupine masovcev zajeli lokalni partizani, so bili znani zločinci po kratkem postopku likvidirani. Komandant Borghese si je seveda že prej zagotovil varnejšo in elegantno rešitev. Ko je prišel konec, je preprosto sedel v ameriški džip in se odpeljal na jug na varno. O njem nekaj časa ni bilo nobenega glasu. Decembra 1948 pa so proti njemu uprizorili proces, a se je izmazal z najmanjšo možno kaznijo. Pozneje je nastopal celo kot priča na tako imenovanem beneškem procesu proti garibaldincem iz Beneške Slovenije. Nato je deloval v okviru neofašistične stranke (slednjič je torej le postal fašist!). Za vrhunec svojega avanturizma je poskrbel konec šestdesetih, ko je v Rimu uprizoril poskus državnega udara. Tudi o je bilo v funkciji »obrambe ogroženih vzhodnih meja«, saj je bilo v zvezi z napovedanim obiskom predsednika Tita v Italiji.

Tako smo končali povzetek vsebine te zanimive knjige. To je bil tudi naš glavni namen. Delo je historiografskega značaja, toda v metodološkem oziru ne najbolj bleščeč primer. Avtor se je pri zbiranju gradiva res zelo potrudil, saj je uporabljal ustne vire (tudi izjave nedavno umrlega generala Wolffa!), časopise, literaturo in predvsem arhivsko gradivo iz različnih svetovnih arhivov. Te dokumente tudi

zelo na široko citira, v opombah pa jih po nepotrebnem navaja še v originalu. Ponekod za nekatere trditve preprosto pozabi navesti vir, drugod pa je kar preveč zgovoren. Publicistične metode so pri njem vsekakor še zelo močne. Najti je tudi nekaj stvarnih napak. Zanimivo je, da Globocnikov priimek dosledno uporablja v slovenski obliki s strešico, kar nam seveda ne more biti simpatično. Tudi drugače se avtor ne potruži, da bi slovenske probleme razumel globlje ali da bi italijanskemu bralcu bolj pošteno razložil trditve o slovenskem nacionalizmu in ogrožanju italijanske vzhodne meje, ki so v knjigi pogosto ponovljene. Glavni očitke piscu pa je pomanjkanje sistematičnosti in discipline pri prikazovanju vojaškega in recimo številčnega razvoja Dese MAS. Če bi se avtor v tem smislu bolj potrudil, bi bralec od knjige veliko več odnesel. Seveda pa to ne pomeni, da knjiga ni zanimiva in koristna branje, nasprotno, zanimivo in koristno je za italijanskega in v veliki meri tudi za slovenskega bralca.

NADA GABOROVIČ

Roman o Mariboru pred stoletji

Redko se primeri, da stopi ustvarjalec v literarni prostor tako suvereno, kakor je to mogoče reči za Zlato Vokač-Medic, ki je svoj prvenec, zgodovinski roman Marpurgi, ponudila bralcu kot popolnoma zrelo, izjemno zanimivo delo, kakršnih nimamo veliko. Gre namreč za zgodovinsko dokumentiran prikaz stanja in življenja v 15. stoletju na slovenskem Stajerskem, v »Spodnjih nemških deželah«, in v njegovem glavnem mestu Marpurgu, današnjem Mariboru.

Pisateljico je preteklost Maribora vznemirjala že zelo dolgo. Resno pa se je začela z njo ukvarjati pred dvema desetletjema. Iz zbranega gradiva je objavila nekaj odlomkov, delno kot čisto prozo, delno kot zgodovinsko raziskavo. Kot profesorica na mariborski Pedagoški akademiji, po stroki rusistka, doktorica znanosti, ki jo je zanimal ruski formalizem in problem ruske avantgarde, je tudi prevajala, zlasti iz ruščine. Pri svojem poglobljanju v stroko je naletela na nekatera zanimiva odkritja iz srednjeveške zgodovine, povezana z usodo tedanjega Marpurga. Tako je zorel roman, ki nam odkriva komaj znane oziroma povsem neznan plat zgodovine tega mesta v prvi polovici 15. stoletja. Ob zgodovinski plati in geografskih značilnostih se nam odgrinja tudi človeška, kar je doživetje posebne vrste. Z »nadpovprečnim eruditstvom« (dr. Matjaž Kmecl v besedi na ščitnem ovitku), ki dokazuje obvladovanje zgodovinskih pojavov in dejstev, namreč z vso ustvarjalno rahločutnostjo oblikuje duševnost junakov, tako moških kakor ženskih, ne glede na stan, starost, položaj v družbi. Pravzaprav zastopa vsak junak neki sloj, miselnost, zato nosi s seboj in v sebi sporočilo, veljavno ne le za

tedanji, pač pa za vsak in tudi prihodnji čas. So namreč zakonitosti, ki jim noben čas ni kos, jih ne izbriše, zanika, izniči. In so vloge, ki ne zarjavijo, se ne postarajo, jim čas ne more ničesar odvzeti. Namen vsega pa je beseda rodovom, ki se morajo učiti tudi iz preteklosti, da bodo sposobni stopiti v prihodnost.

Zato so junaki romana Marpurgi, najsi gre za osrednje tri, Hannesa, Mathiasa ali Janija, ali pa za stranske, čeprav za nikogar ni mogoče reči, da igra zgolj postransko vlogo, oblikovalci nekega stanja v svojem času in okolju, torej Marpurgu (Mariboru) v poznem srednjem veku, ki se že jame prevešati v novi, je že občutiti nemir in vrenja. In so nosilci usod, ki se tko in pletejo, vozljajo in trgajo zaradi zgodovinskih zakonitosti in v njih. Izstopati začno ideologije, oblikujejo se privrženosti tej ali oni strani, pristaštvo ločuje ljudi, jih medsebojno odtuja. Ustvarja zgodovina junake ali oni njo?

Osrednje zgodbe ni, so spleti dogajanj, ki stkejo posebno govorico pripovedi romana, ki ga ne odložimo, dokler ga ne preberemo do konca. Kajti besede so polnomenne, jedre, nežne, občutljive, kakršni so ljudje, s katerimi se seznanjamo, narava, ki se nam odpira. Bralčev napor je pot do razvozlanja resnic, do pravega zgodovinskega pogleda in ovrednotenja na podlagi zgodovinske distance. Vprašanja terjajo odgovore, jih je pa vse polno. O preteklosti, o predpreteklosti naših krajev, ko je posegal v vsakdanjost še Mitrasov kult, o cvetočem, svobodnem Marpurgu, o visoko razviti kulturi v njem, o zmagovitih idejah poštenih prebivalcev, pa o blagi klimi, ki je porajala razcvet življenja in omogočala sožitje med ljudmi različnih

Zlata Vokač-Medic:
MARPURGI.

Založba Obzorja.
Maribor 1985.

Strani 217.

Opremila Marija Rojster.

ver, narodnosti stanu in gmotnega položaja. In o strašilih politike, cerkvene in posvetne, ki je bila ljudem za petami s svojimi čudnimi »zakrinkanci brez obrazov«, s svojimi »tajnimi emisarji oblasti« – poosebitev strahu in moči slednje dobe.

Vendar za Marpurgo velja, da ne pozna strahu, ker je pogumen, bojevit in svobodoljuben. Ker zna preseči miselnost in klečeplaštvo Mathiasovega kova in ume ceniti zlahtnost razumnika in misleca Hannesa, kakršni preprečujejo zmago ponižnosti in hlapčevstva nad pogumom in svobodno mislijo. Medtem ko je razumni, znameniti poznavalec sveta in vseh znanosti Hannes jasnoviden in prodoren v vseh svojih dejanjih in presojah, ostaja Mathias, ki bi se vedno rad meril z njim, pritlehen, neuspešen, zgolj hlapec svojim oblastnim gospodarjem, katerih ukaze mora izvrševati, če hoče obstajati. Ostane neizviren, ponižen, zahrbtn in brez duha, dokler na koncu ne spozna in ne doume, kaj je svoboda nasproti verigam, kaj slepota nasproti odprtim očem, veličina srca in duha nasproti podlosti in inkvizicijskim metodam, stremu v plačanstvu. Čeprav pozno, se le izmuzne lovkam umazane politike, ki streže po življenju takim, kot je od narave blagoslovljen umetnik, pevec Jani, duhovni otrok plemenitega moža Hannesa, čisti lirik, ki ga pokončajo Mathiasova zavist, pokornost oblastnikom, prodanost moči in nasilju. Jani je slovenski deček, ki je »rastel z gnojem med prstik, tlačanski otrok, čigar sreča je bilo srečanje s Hannesom in njegovo dolgo romanje z njim širom po Evropi, da je zrasel v pravega pesnika in je zmožel zastopati svoj nizki kmetiški rod, svoje ljudstvo, potrditi sposobnosti,

ki ne rasto le za modrokrvne in s polnimi mošnjami obdarovane imenitnike. Hannes sam mu je vcepil zavest o pravi človekovi vrednosti, o ponosu in svobodoljubju, ki naravnata usode ljudi in narodov v prihodnost.

Tako sta torej Hannes in Jani, eden zlahtnik tujega rodu, drugi Slovenec, sin podjarmljenega ljudstva, predstavnika večne vrednosti človeškega duha, ki preživi v času in premaga vse zapreke; pa znanja in vedoželjnosti, brez katerih ni preboja iz veka v vek.

Janijev zverinski umor nas resnično presune, sočasno pa pomeni opozorilo, da bo tudi čas zakrinkancev minil. To potrjujeta Mathiasova odvrnitev od nadrejenih, njegova spreobrnitev. Janijev odnos do sveta je odnos svobodnega, ozaveščenega človeka do znanja, umetnosti in zagovornika široko odprtih vrat na vse štiri strani sveta, k osvobojenemu človeštvu. Jani je po zaslugi zlahtnega Hannesovega uma pravi in resnični, svoj položaj, čas in razmere globoko doumevajoči sodobnik in umetnik, prva slovenska kal v zaslužjeni zemlji, prvi tipajoči sončni žarek, ki bo prikladal iz zamrzlih štajerskih tal domačo, svobodno, umetniško besedo, zagotovilo za življenje tega bornega kmetiškega ljudstevca.

Iz Marpurga, v katerem vznikne pretresljiva usoda židovskega dekleta Miriam in kjer prepoznavamo mnoge ulice, ki stoje še dandanes, tudi židovsko četrt s sinagogo, židovski geto z legarnami in zdravilnicami, ribiško četrt ob Dravi, se dogajanje romana Marpurgi prenese proti Beogradu. Hannesa vodi njegova pot naprej, proti jugu, za novimi nalogami. Pred bralcem se razgrnejo nove plasti življenja tistega časa.

S Hannesom, večnim predhodnikom, nosilec naravnega razvoja, razlagalec naprednih idej, pobudnikom vstaje zoper mračnija vseh vrst, bojevnikom proti inkviziciji telesa in duha, upornikom zoper zaslužnjevanje, tudi duhovno, potuje bralec po dolgi in zanimivih poteh od Marpurga do Beograda. Skupaj z njegovimi spominjanji, njegovimi mislimi, sklepi in dognanji. Ne more biti dvoma: ljudje kot Hannes, nemirni popotnik in iskalec, premikajo svet s tečaje, so utelešenje človekovega hotenja po premagovanju nasilja in oblastništva. In so vodniki k življenju osvobojenemu od strahu, odprtemu za široka krila duha, ki zmerom sili za obzorja.

V Marpurgh se je zaradi avtoričinega ustvarjalnega postopka skladno povezalo zgodovinsko ozadje z nadčasovnim premerjanjem sveta iz daljav v daljave, kot jih uzira Hannes. Kakor se s pobočij Pohorja stekajo v Dravo kristalni potočki, se stekajo lirske občuteni prizori, opisi mesta in okolice, zadihamo čustva posameznikov, občutimo naravo. Srednjeveški Maribor je oživel, z njim vred ljudje, pol tisočletja star čas je spregovoril z jasno, razumljivo govorico, nam nanovo povedal o starih, a temeljnih rečeh, ki veljajo zmerom in povsod.

Roman Marpurgi Zlate Vokač-Medic je napisan nadvse privlačno. Brati ga je resničen užitek, pa tudi obogatitev. Prisili bralca k razmišljanju, primerjavam, sodbam, nehoti se vključi v dogajanje ne samo kot opazovalec, pač pa kot sodoživljalec in razsojevalec med nekoč in danes. Vsekakor veliko za literarno delo, ki ga odlikujeta poseben jezik in svojevrsten slog, povsem skladna z duhom opisovane časa.

FRANC POJE:

POJASNILO K BORDONOVEMU VRAŽJEMU DOLU*

V reviji Borec št. 1/86 je na strani 55–56 objavljena pesnitev Rada Bordona, posvečena zverinsko padlim 49 vaščanom Babnega polja, med italijansko ofenzivo 29. in 30. julija 1942.

To pojasnilo je namenjeno samo identifikaciji kraja, kateremu je posvečena pesnitev in katerega ime je pri pesnitvi pojasnjeno v opombi. Gre za spremembo krajevnega imena v Vražji dol, namesto Vražji vrtec.

Vražji vrtec je hrib (904 m), poraščen z gozdnim drevjem. Leži levo ob glavni cesti Babno polje–Prezid. Prav po sredini te kote v smeri severovzhod-jugozahod poteka meja katastrske občine Babno polje Prezid, meja med občino Cerknica in občino Čabar ter meja med SR Slovenijo in SR Hrvatsko.

Večji pomen je dobila kota Vražji vrtec v tako imenovani obrambni Rupnikovi liniji pred drugo svetovno vojno. Približno 900 metrov severozahodno od samega vrha Vražjega vrtca so imeli jugoslovanski vojaki tabor z vsemi potrebnimi objekti in skladišči. Poimenovali so ga Vražji vrtec, čeprav je nekoliko odmaknjen od samega vrha. Do tod in tudi naprej so bile zgrajene ceste in pomožni prostori, kakršne potrebuje vojaška baza. Ob kapitulaciji stare Jugoslavije so vojaki ob umiku tabor deloma požgali, kar pa je ostalo, so razstavili in odpeljali Italijani. Ostale so le še urejene zelenice, dvorišča, obračališča in drugo.

Prav ta kraj so si izbrali Italijani in v dneh svoje ofenzive 29. in 30. julija 1942 tu pobili 42 vaščanov. Drugih 7 (sedem) vaščanov so italijanski fašisti pobrali po senožetih, kjer so kosili seno, jih odpeljali na bližnjo jaso nad glavno cesto Babno polje–Podgora in jih postrelili. Ta kraj pa se imenuje Jermendol.

V imenu domačinov kot prizadetih in poznavalcev dogodkov naj bi to pojasnilo prispevalo k ohranitvi izvirnega imena kraja, kjer je prišlo do teh zgodovinskih dogodkov.

PRIPIS

Domačinom iz Loža se zahvaljujem za pojasnilo o izvirnem imenu kraja, kjer so italijanski fašisti zagrešili svoj kruti zločin: Vražji vrtec.

Ime Vražji dol, ki sem ga uporabil v svoji pesnitvi, seveda prav nič ne spreminja zgodovinskih dejstev. Ime je uporabljeno simbolično, s pesniško svobodo, beseda »dol« pa je tudi primernejša za rimanje v verzih. Pri recitaciji pesnitve (recitira se na primer lahko v zboru) ali pri njeni glasbeni obdelavi in predstavitvi je treba pač le pojasniti, da je izvirno ime tragičnega kraja Vražji vrtec. (Rado Bordon)

* Pojasnilo nam je podal aktiv ZB Kovinoplastike Lož (Predsednik Jernej Zabukovec).